

İSLAM TARİHİNDE İLK ZİHNİYET SAPMASI: EMEVLİLER DÖNEMİNDE OTORİTENİN DÜNYEVİLEŞTİRİLMESİ

Yrd.Doç.Dr. Seyfullah KARA
Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Emevîler Devleti'nin kurulması, İslam tarihinin önemli kırılma noktalarından birini oluşturmaktadır. Bu devletin birçok özelliği vardır. Bunun yanında dikkati çeken diğer bir özelliği de dünyevileşen bir zihniyet üzerine kurulmuş olmasıdır. Emevîler, devletlerini ve iktidarlarını önemli ve etkili kişilere siyasî veya maddî menfaat sağlayarak korumuşlardır. Onların dağıttıkları ataların kaynağının önemli bir kısmını da idare ettikleri halkın alın terleri oluşturmuştur.

Anahtar kelimeler: Emevîler, çıkar, dünyevileşme, vergi, devlet hazinesi.

ABSTRACT

The First Mentality Deviation in Islamic History: To be Secularized of Authority in the Umayyad Period

The foundation of Umayyad State constitutes one of the important breaking points of Islamic History. There are many features of this state. One striking feature of this state is its founding on the secularized mentality. The Umayyads defended their state and government by supplying the political and material self-interest to the important and the effective persons. The forehead-sweats of people constitute the important portion of source of donations that they distributed.

Key words: Umayyads, self-interest, secularize, tax, state treasury.

On beş asır gibi çok derin bir tarihî geçmişe sahip olan Müslümanların hayatında kuşkusuz zaman zaman önemli dönüm noktaları yaşanmıştır. İslamiyetin ortaya çıkışı başlı başına bir olay olduğu gibi, bu dine mensup olanların yaptıkları kimi icraatlar da İslam dünyasının gelecekteki kaderini belirlemede etkili olmuştur. Türklerin İslamiyeti kabulü, Selçukluların İslam dünyasının hamiliğini üstlenmeleri, Endülüs ve İstanbul'un fetihleri, sonuçları itibarıyla bu önemli dönüm noktalarını oluşturan bazı tarihî olaylar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hiç kuşkusuz Emevî Devleti'nin kuruluşu da İslam Tarihi'nin önemli kırılma noktalarından birini oluşturmaktadır. Her şeyden önce, Hz.Ali'ye karşı yaptıkları bir mücadelenin sonunda kurulmuş olmalarından ve Ehl-i Beyt'e yaklaşımlarındaki negatif tavırlarından ötürü olumsuz imajlarına karşın Emevîler, İslam dünyasının siyasî birliğini sağlamışlardır. Bu dönem, hem İslam egemenliğinin siyasî

olarak Çin sınırlarından İspanya içlerine kadar ulaştığı, hem de İslam coğrafyasının tek devletle temsil edildiği bir dönem olmuştur. Bunun yanında Emevîler asrı, İslam idarî yapısının şu veya bu şekilde seçimle iş başına gelen mekanizmasının değişerek, veliaht tayini şeklinde bir saltanat rejimi haline getirilmesi bakımından da bir dönüm noktası teşkil etmiştir.

Ancak, tüm bunların yanında Emevîler dönemi, İslam tarihinde ilk defa uygulanan kimi siyasî ve iktisadî icraatlarla dünyevileşme zihniyetinin ve buna bağlı olarak çıkara dayalı ilişkiler ağının ortaya çıkışına da sahne olmuştur. Bu durum, daha Hz.Ali ile Hz.Muaviye'nin mücadelesi döneminde kendisini göstermiş, ilerleyen yıllarda ise maddî ilişkilere dayanan söz konusu zihniyet devam etmiştir. Emevî Devleti'nin maddî planda pragmatist bir mahiyete bürüneceğinin sinyalleri, söz konusu mücadelede Muaviye'nin uygulamalarıyla verilmiştir. Hz.Ali, hilafeti sırasında uyguladığı ekonomik politikalarıyla çıkar odaklı hiçbir eyleme prim vermemiş, devlet adına kazanılan gelirleri son kuruşuna kadar devlet ve halk için harcamıştır. Ne yazık ki, o, bu tutumuyla gelen mağlubiyetlerden ötürü siyasî alanda "ihtiyat ve dehadan yoksun" yaftasını haksız yere yerken¹, Muaviye ise aynı alanda, siyasetin menfaate dayanan tüm kurallarını uygulaması sayesinde elde ettiği politik başarılarından ötürü, "Arab'ın dört dâhisinden biri"² olarak adını tarihe yazdırabilmiştir.

Bu noktada, başında bulunduğu devletin hazinesine karşı Hz.Ali'nin yaklaşımı ile Emevî devletinin ekonomik politikasına Ümeyye oğullarının yaklaşımlarının ve onların mülk anlayışlarının birbirinden apayrı bir mahiyet arz ettiğinin bilinmesi, hiç kuşkusuz büyük bir önem kazanmaktadır. Bu derin mahiyet farklılığı, bize, iki taraf arasında meydana gelen siyasî mücadelede birinin niçin başarısız, diğerinin ise nasıl başarılı olduğunun ipuçlarını vermektedir. Bu ipuçları değerlendirildiğinde Hz.Ali'nin tüm hareket ve eylemlerinin altında derin bir takva ve hakkaniyet saikinin yattığı görülecektir. Dolayısıyla konu, "Hz.Ali'nin siyasî dehâdan yoksun oluşu" gibi, tamamen materyalist bir tarih yorumuyla izah edilemeyecek kadar derin ve dinî boyutludur.

Hz.Ali'nin dinî hassasiyeti, daha halife olur olmaz, idarî mekanizmada uygulamaya çalıştığı bir takım tatbikatlarla kendini göstermiştir. O, kendinden önceki halifenin uygulamaları arasında bulunan ve dinî bakımdan uygun olmadığını düşündüğü hususlara hemen el atmış ve başta Hz. Osman dönemindeki çok sayıda valiyi değiştirmek üzere bazı ekonomik tatbikatlara son vermiştir³. Onun

¹ Örneğin bkz. Nicholson, Reynold A., *Literary History of the Arabs*, Cambridge, 1930, 191.

² İbnü Sa'd, Muhammed (230/844), et-Tabakâtu'l-Kubrâ, Beyrut, 1985, II, 351-352; Et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut, 1966, V, 164. İşin ilginç tarafı, çalışmamızın ilerleyen sayfalarında da görüleceği gibi, Muaviye b. Ebî Süfyan, Amr b. el-Âs, Muğire b. Şu'be ve Ziyad b. Ebîhi'den oluşan "Arabın bu dört dâhisi" de başarılı olmak ya da ayakta kalmak için rantçı devletin gerektirdiği kuralları uygulayan kişiler olarak göze çarpmaktadırlar.

³ Nitekim Hz.Ali, Hz.Osman'ın bazı devlet arazilerini kimi şahıslara dağıtmasını bir zulüm olarak nitelemiş (bkz. Muhammed el-Hudari, "Hulefâ-i Râşidin Devri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, maddeyi çev. Komisyon, İstanbul, 1992, II, 266) ve bu şahıslardan kendilerine dağıtılmış olan arazileri geri almıştır. (Bkz. el-Mes'ûdi, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali (ö.346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, Mısır, 1964, II, 362). Sözü edilen ve arsa ile birlikte evlerden ibaret olan gayrimenkullerin Hz.Osman tarafından akrabalarına daimî mülk olarak verildiğine dair bir yorum için bkz. Bakır, Abdulhalik, *Hz.Ali Dönemi*, Ankara, 1991, 226-→→

ekonomik uygulamaları, Hz.Osman döneminde büyük servetler edinmiş valilerin ve devlet görevlilerinin öfkelerini kabartmıştır⁴. Ona göre, hem devlet sınırları içinde bulunan topraklar, hem de halkın vergileriyle oluşturulmuş olan hazinedeki mallar tamamen halka ait olup, hiçbir devlet görevlisinin şahsi malı değildir ve hiçbir yetkili bunları özel mülkiyeti gibi tasarruf edemez. Dolayısıyla o, hiçbir devlet görevlisinin vazife yaptığı devleti bir çıkar kapısı olarak görmesine müsaade etmemiş, devleti idare edenlerin akraba ve taraftarlarının devlete ait hazine-den nemalanmalarına göz yummamıştır. Onun bu tavrını, Ebu'l-Esved ed-Düelî, Abdullah İbnu Abbas'ı şikayet etmek üzere yazmış olduğu bir mektubunda kendisine hitaben kaleme almış olduğu, "Sen ki, kendini dünyadan sakınır, yönettiğin halkın mallarını yemez, onların işlerini rüşvetle yapmazsın"⁵ şeklindeki satırlarıyla ifade etmiştir.

Nitekim Hz.Ali, İsfahan'a beytülmal koruyucusu olarak tayin ettiği Amr b. Seleme'nin kendisine getirdiği malları derhal halk arasında ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır. Mallar kendisine ilk geldiğinde onlar arasında yağ ve bal bulunduğunu gören, fakat sonraki teftişinde yağlarla ballarda eksilme olduğunu fark eden Hz.Ali, durumu Amr b. Seleme'ye söyleyerek hesabını sormuş, ilk başlarda bunu açıklamak istemeyen Amr, halifenin ısrarı karşısında açıklama yapmak zorunda kalmıştır. Buna göre, halifenin kızı Ümmü Külsûm ondan biraz yağla bal istemiş, o da bunları vermiştir. Hz.Ali durumu öğrenince, kızından yağla balı geri almış ve hak sahiplerine dağıtmıştır⁶.

Hz.Ali, kendisine gelen bir ihbar sonucu, şahsına beytûlmaldan harcama yapmaması konusunda Basra valisi olan Abdullah İbnu Abbâs'ı uyarmış, hatta uyarılar bir baskı mahiyetini almıştır. Bu nedenle İbnu Abbâs, dayılarını da yanına çağırarak beytûlmaldeki bütün mallarla birlikte Basra'yı terk ederek Mekke'ye gitmiştir⁷. Et-Taberî'nin İbnu Abbâs'la ilgili olarak verdiği bilgiler elbette kritiğe tabi tutulmalı, bilhassa olayın nakledildiği metnin senedindeki kişiler, özellikle siyasi kimlikleri başta olmak üzere kritize edilmelidir; nitekim bu yapılmıştır da⁸. Ancak bizim için burada önemli olan Hz.Ali'nin tavrıdır. Bu tavrı sadece et-Taberî değil, diğer kaynaklar da başka olaylar vesilesiyle nakletmektedirler. Nitekim bir gün ağabeyi Akıl, kendisine gelerek kırk bin dirhemlik borcunu ödemesini istemiş, Hz.Ali ise ona, bu kadar parası olmadığını, yıllık maaşını alıncaya kadar beklemesini söylemiştir. Bunun üzerine Akıl, "Devletin hazinesi senin elinde, sen ise bana yıllık maaşından söz ediyorsun" diyerek çekip gitmiştir.

→ →
227.

⁴ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit ve arkadaşları, İstanbul, 1987, I, 342-343.

⁵ Et-Taberî, a.g.e., V, 141.

⁶ İbnu'l-Esîr, 'İzzuddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdilkerîm (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1966, III, 399-400.

⁷ El-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (294/906), *Târihu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, 1960, II, 205; et-Taberî, a.g.e., V, 141-142.

⁸ Bunun sonucunda İbnu Abbâs ile ilgili söz konusu rivayetin çelişkili olduğu ve bu rivayetin altında Sünnî-Şîî çekişmesinin bulunduğu ifade edilmiştir. Onun beytûlmaldeki bütün mallarla değil, sadece kendi payına düşmüş olan istihkakı ile Basra'dan ayrıldığı söylenmiştir. Bkz., Çakan, İsmail, L.-Eroğlu, Muhammed, "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 76-77.

Muaviye bu durumu haber alınca, onu yanına çağırması ve ikramlarda bulunarak borcunu ödemiş, ayrıca daha da fazlasını kendisine vermiştir⁹.

SALTANAT, MÜLK VE EMEVÎLER

Saltanat gücü ve servet, Emevîlerin hem iktidarlarını koruyabilmeleri hem de pekiştirebilmeleri için ihmal edilemez birer unsur olmuştur. Başka bir ifadeyle, Emevîler saltanat erkini ve serveti başarıya giden yolda mecbur oldukları iki ayrı güç olarak görmüşlerdir. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz olay, hem onların, serveti iktidara giden bir araç olarak kullandıklarını, hem de her iki taraf arasındaki derin farkı ve Ümeyye oğullarının, devletlerini çıkara dayalı bir zihniyetle kurduklarını bize göstermektedir. Raşit Halifelerden sonra İslam dünyasında meydana gelen rejim değişikliği çerçevesinde kurulan Emevî Devleti'nin kendinden önceki idarî yapıyı değiştirerek saltanat sistemine geçmesi, dünyevileşen zihniyet üzerine inşa edilen devlet sinyallerinin bir başka belirtisi olmuştur. Nitekim el-Ya'kubî'nin belirttiğine göre, devletin kurucusu Muaviye de devletin siyasî ve idarî yapısının değiştiğini, "Ben kralların ilkiyim"¹⁰ sözüyle ortaya koymuştur. Hz.Aişe de kendisine sorulan bir soru üzerine, Muaviye ile ilgili olarak, "O bir sultandır. Allah sultanlığı iyi insana da verir, günahkar insana da" ifadesini kullanmıştır¹¹. Esasen Muaviye'nin, hilafet makamını İran Kısralığına benzer bir krallık haline getirmeyi düşündüğü şüphesizdir¹². Es-Suyûtî'nin yaptığı nakle göre, Abdurrahman b. Ebî Bekir de rejimin bir Kısralık rejimine dönüştüğünü fark edenlerden biridir. Nitekim Medine valisi Mervan b. el-Hakem, halkı toplayarak, "Müminlerin Emiri Muaviye, tıpkı Ebû Bekir ve Ömer'in yaptığı gibi, size oğlu Yezîd'i tayin etmiştir" dediğinde, Abdurrahman hemen müdahale etmiş ve "Tam tersine, Kısra ve Kayser'in yaptığı gibi. Çünkü Ebû Bekir ve Ömer, kendi çocuklarını ya da akrabalarını tayin etmemişlerdir" diyerek karşılık vermiştir¹³. İbnu Haldûn, halifelüğün saltanata nasıl dönüştüğünü ve ikisi arasındaki farkları ortaya koyarak saltanatın Kısralık benzeri bir özellik taşıdığını belirtmiş, Muaviye döneminde saltanatın bütün özelliklerinin açığa çıktığını ifade etmiştir¹⁴. Bundan dolayı Muaviye, İslam tarihinde sultan olarak kabul edilmiş bir devlet adamıdır¹⁵.

Rejimin, seçim sisteminden monarşik bir yapıya ve verasete dayalı bir tarza dönüşmesi, istibdâdiliğin yanı sıra çıkara dayalı ekonomik sistem olgusunu da beraberinde getirmiştir. Artık istibdâdî bir yönetim tarzı vardır¹⁶; çünkü bu, devlet içindeki farklı sesleri ortadan kaldırmanın ya da en azından sindirmenin tek

⁹ İbnu Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ (709/1309), *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1966, s.76.

¹⁰ El-Ya'kubî, a.g.e., II, 232. Ayrıca bkz. H.İ.Hasan, *İslam Tarihi*, I, 355.

¹¹ İbnu Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail (774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1977, VIII, 131.

¹² H.İ.Hasan, *İslam Tarihi*, I, 355.

¹³ Es-Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, Kahire, 1969, s.196.

¹⁴ İbnu Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405), *Târîhu İbni Haldûn (Kitâbu'l-İber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber)*, Beyrut, 1971, III, 188; Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzumul-İslâmiyye*, Kahire, ts., s.36.

¹⁵ Ed-Diyarbakrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasen (990/1582), *Târîhu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfesi Nefis*, Beyrut, ts., II, 292. Konu ile ilgili tartışmalar ve bilgiler için ayrıca bkz. Kapar, M. Ali, *Hali-feliğin Emevîlere Geçiş ve Verasete Dönüşmesi*, İstanbul, 1998, s.44-46.

¹⁶ H.İ.Hasan, *en-Nuzumul-İslâmiyye*, s.36.

yoludur. Ancak bunun yanında, pragmatist bir zihniyetle idarenin ele alınması zorunluluğu vardır; çünkü mevcut monarkî destekleyen kesimlerin desteklerinin devamı için onlara siyasî ve ekonomik menfaat sunmak şart olduğu gibi, toplum içinde etkili insanların susturulması için de onlara gerekli olan tüm ekonomik kolaylık ve kazançların sağlanmış olması gerekir. İşte tam da bu noktada, Emevî Devleti'ne hükmeden sultanın ve aile çevresinin saltanatını devam ettirebilmesi için zengin bir hazinenin oluşturulması gerekli görülmüştür. Bu ise, devlet gelirlerinin saltanat rejiminden önceki mali yapıya kıyasla daha da artırılması anlamına gelmektedir.

Tüm bunlara ilave olarak Emevîler, geçmişten gelen tecrübeleri dolayısıyla mal ve servetin nelere yol açacağını anlamışlardır. Bu nedenle, devletin daha ilk başkanı Muaviye döneminden itibaren gelen sultanlar, mülkün kendi ellerinde toplanmasını istemişler ve hemen tüm icraatlarını bunu sağlamaya yönelik yapmışlardır. Muaviye, kendi valisi Muğire b. Şu'be'ye, Hz.Ali döneminin Faris bölgesinin komutanı olan ve bu bölgenin zengin servetini elinde tutan Ziyad b. Ebîhi'nin korkusundan uyuyamadığını söyleyince, Muğire'nin ondan niçin bu kadar korktuğu tepkisiyle karşılaşması üzerine, şu itirafta bulunmuştur: "Ziyad, Arabın bir dahisidir. Faris eyaletinin hazinesi ise elindedir. Korkarım ki, o, Ehl-i Beyt'ten birine beyat ederse, elindeki mülk gücüyle benimle savaşılmaya başlar". Bu endişe nedeniyle Muaviye, Ziyad'ı kendisine bağlama görevini Muğire b. Şu'be'ye vermiş, o da bu işi başarıyla yerine getirerek, Ziyad'ın elindeki mülkün önemli bir kısmının Muaviye'ye geçmesini sağlamıştır¹⁷.

Anlaşıyor ki, Emevîler, mülkü saltanat için asıl unsur olarak görmüşler, saltanatın bekasının da, ona karşı isyanın da ancak maddî güçle mümkün olabileceğini düşünmüşlerdir. Muaviye, vefatı sırasında oğlu Yezid'e yaptığı nasihatler çerçevesinde ona hitaben, Arabı kendisine boyun eğdirdiğini ve hiç kimsenin toplayamadığı malı topladığını söylerken¹⁸, kuşkusuz servetin boyun eğdirici gücüne işarette bulunmuştur.

Gerçekten Emevîler, zafer kazanır kazanmaz her fırsatta mal toplamaya, gelirleri denetim altına almaya çalışmışlardır. Esasen Emevîler döneminde devletin gelirleri Raşit Halifeler dönemindekinden farklı değildir. Bu gelirler, harac, cizye, öşür, zekat ve ganimetlerden ibarettir¹⁹. Ancak Emevîlerin, devlet gelirleri noktasında Raşit Halifeler döneminden ayrıldığı en bariz nokta, zekat bir tarafa bırakılırsa, Emevî hanedanını zenginleştirmek için devlet gelirlerinin halkın ödemekte çok güçlük çekmesi pahasına ve insaf ölçülerini aşacak biçimde olabildiğince artırılmış olmasıdır. Şüphesiz bu durum, Emevîler döneminde gerçekleşmeye başlayan ve dünyevileşmeye doğru giden bir zihniyet sapmasının sonucu olarak görülmelidir. Nitekim, Yemen halkına normal haraca ek olarak ikinci bir harac vergisi konulmuş, Ömer b. Abdülazîz halife olunca bu vergiyi kaldırmıştır. Ancak, Ömer'den sonra devletin başına geçen Yezid b. Abdülmelik, onun kaldırdığı

¹⁷ Et-Taberî, *a.g.e.*, V, 177 vd.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 422-424; Ahmed Cevdet, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, nşr. Mahir İz, Ankara, 1985, III, 185-186. İbnü Haldûn, Muaviye'nin Ziyad'la anlaşır anlaşmaz hemen ondan elindeki malları istediğini, ancak Ziyad'ın, elinde mal kalmadığını bir kısmını harcadığını, geri kalan kısmını da Hz.Ali'ye verdiğini ileri sürerek ona mal vermediğini söylemektedir. Bkz. İbnü Haldûn, *a.g.e.*, III, 6.

¹⁸ A.k., V, 322; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 6; Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, 219.

¹⁹ Bkz. Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, *Emevîler*, Ankara, 1993, s.117-118.

bu vergiyi tekrar, hem de çok acımasız bir şekilde koymuştur²⁰. İbnu'l-Esîr'in naklettiğine göre, o, Yemen'deki harac memuruna, "Sen, kaldırılmış olan bu ek vergiyi tekrar al, hem de zayıf ve düşkün olan kimselerden bile al" demiştir²¹.

Vergilerin ölçüsüzce artırılması uygulamasına, devlet gelirleri bakımından daha çok haraç, cizye ve ganimete bağlı olan Emevîlerde, özellikle ganimetlerin azaldığı dönemlerde başvurulmuştur²².

Muaviye b. Ebî Süfyan, hem servet sahibi valilerin iktidarı için yol açabileceği tehlikeleri bildiğinden, hem de iktidarını devam ettirebilmesi için bol atâlarda, yani bahşış ve hibelerde bulunması gerektiğinden, eyaletlerde toplanan vergilerin merkeze gönderilmesini istemiştir. Muaviye, Irak bölgesinin haracını toplamak üzere tayin etmiş olduğu Abdullah b. Derrâc'a söylediği, "Bana Irak'ın malını getir ki, o mallarla yardım istiyorum"²³ sözleriyle, aslında iktidarının bekası için mülke olan ihtiyacına işaret etmiştir. Horasan kumandanlığına tayin edilen Hakem b. Amr el-Gıfârî, Toharistan bölgesinde birçok savaş yapmış ve yüklü miktarlarda ganimet elde etmiştir. Ziyad b. Ebîhi, ona, elde ettiği tüm ganimetleri Muaviye'nin istediğini, dolayısıyla onları Muaviye'ye göndermesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Hakem, Muaviye'nin emrinin Allah'ın emrinin üzerine geçemeyeceğini söyleyerek, ganimetle ilgili ayete de dayanmak suretiyle²⁴ bu talebi kabul etmedi ve ganimet mallarını askerler arasında paylaştırdı²⁵. Muaviye, Şam, Cezîre, Yemen gibi bölgelerden gelen haracı da kendine tahsis etmiş, ayrıca sahibi ölüp de varisi olmayan yerleri de kendi adına istimlak etmiştir. El-Ya'kûbî, onun böyle bir uygulamayı yapan ilk kişi olduğunu söyleyerek²⁶, Emevîler döneminde mülk ve saltanat arasındaki ilişkiye işaret etmiştir. Ancak, Muaviye'nin bu uygulamalarına karşın ganimetlerin merkezden istenmesi hususuna Yezid b. Muaviye döneminden itibaren rastlanmadığını da ifade etmiş olam²⁷.

Muaviye'nin kendisine istediği haracların toplam miktarı dönemin değerleriyle son derece yüksek meblağlardır. El-Ya'kûbî'nin naklettiğine göre, Muaviye'nin yalnızca Sevad bölgesinden aldığı haracın ulaştığı rakam, yüz yirmi milyon dirhemdir; kendisine gelen Ahvâz ve bölgesinin haracı kırk milyondur. Yemâme, Bahreyn, Kûfe, Nihâvend, Dînever, Basra, Hemedan, Rey, Hulvan, Musul, Azerbaycan gibi daha birçok şehir ve bölgeden harac alınmıştır. Muaviye, Faris bölgesinden gelen haracları bizzat kendisine ayırmış ve buradan kendi ailesinden bir gruba da iktada bulunmuştur²⁸.

²⁰ Belâzurî, Ahmed b. Yahya (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987, s.106; İbnu'l-Esîr, a.g.e., V, 65

²¹ İbnu'l-Esîr, a.g.e., V, 68.

²² Câbirî, Muhammed Âbid, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1997, s.504.

²³ El-Ya'kûbî, a.g.e., II, 218.

²⁴ Enfâl 8:41.

²⁵ Et-Taberî, a.g.e., V, 251-252; İbnu'l-Esîr, a.g.e., III, 470; Ahmed Cevdet, a.g.e., III, 195.

²⁶ El-Ya'kûbî, a.g.e., II, 234.

²⁷ Kurt, Hasan, "Horasan ve Maveraünnehir'de Haccac Ekolünün Çöküşü", *İslâmî Araştırmalar*, 14/3-4, 2001, s.475.

²⁸ El-Ya'kûbî, a.g.e., II, 233. Muaviye'nin devlet gelirlerini kendisine ve Emevî ailesine tahsis etmesiyle ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara, 2001, s.210-216.

Gelir artırıcı önlemler çerçevesinde genellikle vergileri artırma yoluna giden Emevîler, bunun yanı sıra bir uygulamaya daha imzalarını atmışlardır. O da, valilerin ya da vergi memurlarının azledildiğinde veya öldüğünde mallarına el koyma şeklinde gerçekleşen *istihrâc* usulüdür²⁹. Nitekim, Mısır valisi Amr b. el-Âs vefat ettiğinde, Muaviye onun geride kalan bütün mallarına el koymuştur³⁰. *İstihrâc* usulü çerçevesinde Emevî sultanları, yeterince zenginleştğini düşündükleri valileri görevden alıyorlar, servetlerini ise incelenmek üzere “*istihrac*” daire-sine havale ediyorlar, parayı daha fazla verene valiliği de satıyorlardı³¹. Valileri görevden aldıklarında ya da valiler istifa ettiklerinde sıkı bir inceleme yaparlar, o ana kadar edindikleri servetleri kime emanet ettiklerini soruştururlar ve bu kişilerin adlarını söyleyinceye ve ellerindeki malı kendilerine teslim edinceye kadar onlara işkence ederlerdi³². Nitekim İbnu'l-Esîr'in naklettiğine göre Muaviye, Ziyad b. Ebîhi'nin kendisine gelirken mallarını Abdurrahman b. Ebû Bekre'ye emanet olarak verdiğini öğrenmiş, Muğire b. Şu'be'ye, bu durumu itiraf edinceye kadar Abdurrahman'a işkence yapmasını emretmiştir. Muğire de ona, aslında Ziyad'ın elindeki mallara dokunmak istemediğinden, Abdurrahman'a işkence yapmadığı halde yaptığını, ama buna rağmen onun yanında herhangi bir mala rastlamadığını söylemiştir³³.

Servetleri elinden alınmak için Haccâc tarafından işkence edilen bir başka Horasan valisi de Yezid b. Mühelleb ve kardeşleridir. Yezid ve kardeşleri Haccâc'ın elinden çıktıkları onca işkenceden sonra kaçarak kurtulabilmişler ve daha sonra Abdülazîz b. Velîd'in halife nezdinde devreye girmesiyle affedilmişlerdir. Affedilmeleri karşılığında kendilerinden servetlerinin yarısı olan üç milyon dirhem istenmiştir ki³⁴, bu bir vali için oldukça büyük bir rakamdır.

Daha sonraki dönemlerde de valilerin edindikleri servetlerin onların ellerinden alınması usulü zaman zaman uygulanmıştır. Abdülmelik döneminde Irak genel valiliğine atanan Haccac b. Yûsuf, Horasan'a Kuteybe b. Müslim'i tayin etmiş ve ondan, azlettiği vali Mufaddal b. Mühelleb'i yakalayarak kendisine getirmesini istemiştir. Kuteybe emri yerine getirerek onu ve kardeşlerini Haccac'a getirmiş, Haccac onları hapsedmiş ve onlardan altı milyon dirhem istemiştir³⁵. Bütün bu zikrettiğimiz rakamlar, sadece Emevî ailesinin değil, aynı zamanda valilerin de o dönemde ne kadar büyük servetler edindiklerini göstermektedir.

Kuteybe'ye isyan hareketini başlatan askerlerin başına geçerek onlara liderlik yapmış olan Vekî' b. Hassan b. Kays Horasan'ı hakimiyeti altına alınca, Süleyman b. Abdülmelik Yezid b. Mühelleb'e onun üzerine gitmesi talimatını vermiş, o da oğlu Muhalled'i önden göndererek Vekî'yi yakalatmıştır. Muhalled'le Vekî' arasında geçen ilginç bir diyalog, Emevîlerin servet toplamaya yönelik tamamen

²⁹ H.İ.Hasan, *en-Nuzumul-İslâmiyye*, s.225.

³⁰ El-Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, 222; Câbirî, *a.g.e.*, 505. Ancak, uygulamada var olduğu halde, “*istihrac*”ın resmî bir kurum halinde çalışması ve kendisine özel “*dâru'l-istihrâc*” adı verilen bürolarının ihdas edilmesi, Abdülmelik b. Mervan zamanında gerçekleşmiştir. Bkz. H.İ.Hasan, *en-Nuzumul-İslâmiyye*, s.225.

³¹ Câbirî, *a.g.e.*, s.505-506.

³² H.İ.Hasan, *en-Nuzumul-İslâmiyye*, s.225; Câbirî, *a.g.e.*, 505.

³³ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 422-424.

³⁴ El-Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, 288.

³⁵ A.k., II, 285.

dünyevî çıkar amaçlı eylemlerini kimi zaman dinî kılıflara uydurmaya çalıştıklarını da göstermektedir³⁶. Nitekim Muhalled, Vekî'nin hesaplarını inceleyerek, ona, "Allah'ın mallarını öde" demiş, Vekî ise bu tehdit de içeren emir karşısında, "Sen Allah'ın hazinedarı mısın?!" diye karşılık vermiştir³⁷.

Emevîler ve servet arasındaki çok bariz ilişkilerden biri de, Muaviye'nin, Müslümanı kafire mirasçı kılan uygulamasıdır. Halbuki, Hz.Peygamber'in bütün otantik hadis kaynaklarında geçen ifadesi gereğince³⁸, ne bizzat Peygamber döneminde, ne de Hz.Ebû Bekir, Hz.Ömer ve Hz.Ali dönemlerinde Müslüman kafire, kafir de Müslümana mirasçı olmuştur. Muaviye ise mülkün, ne olursa olsun Müslümanlarda kalması gerektiği düşüncesiyle, kafiri Müslümana varisçi kılmamakla birlikte, Müslümanı kafire mirasçı yapmış, kendinden sonra gelen halifeler de bu usulü uygulayagelmışlerdir. Ancak Ömer b. Abdilaziz bu uygulamayı kaldırarak ilk uygulanan sünnete dönmüştür. Bu hususta Yezid b. Abdilmelik de ona uymuş, fakat Hişam b. Abdilmelik döneminde yine Muaviye'nin tatbikatı uygulamaya sokulmuştur³⁹.

ÇIKAR İKTİDARI VE ATÂ DEVLETİ

Emevî Devleti'nin maddî çıkara dayalı iktisadî ve siyasî bir yapıya bürünmesinin doğal sonucu olarak, yüksek derecede memuriyetlere atanacak kişilerin, içlerine sinmese bile iktidarla uyum içinde bulunmaları zorunluluk arz etmiştir. Nitekim, Muğîre b. Şu'be Kûfe valiliğinden alınacağını anladığı zaman, bunun önüne geçmek için Emevîlere yakınlığını göstermek ve onların iktidarlarının devamını istediğini ispat etmek ihtiyacını duymuştur. Bunu göstermek için de o, ilk defa Yezid'in veliahtlığı fikrini ortaya atmış⁴⁰, böylece Muaviye'ye, iktidarın sürekli Ümeyye oğullarında kalmasını sağlayacak bir fikir vermiştir. Ancak işin garip tarafı şu ki, İbnu'l-Esîr'in naklettğine göre o, İslam dünyasının Yezîd'e

³⁶ Bu durum, bize, ortaçağda manastır keşişleriyle kilisenin, iktisadî faaliyetlerde kullandıkları kölelerin ruhlarının ancak bu kullanım sayesinde kurtulabileceğini söyleyerek, sömürgeci eylemlerine meşruiyet kazanma çabası içinde bulunmalarını hatırlatmaktadır. Bkz. İmamoglu, Tuncay, "Orta Çağ Batı Dünyasında Din-Siyaset İlişkisi", Marife, 1/2, 2001, s.102.

³⁷ Belâzurî, *Fütûh*, s.616-619.

³⁸ Bkz. Ebû Abdullah, Mâlik b. Enes b. Mâlik (179/795), *el-Muvatta'*, çev. Ahmet M. Büyükcınar ve arkadaşları, İstanbul, 1982, I, 672, (Kitâbu'l-Ferâiz, 13. bab, hn.10); el-Buhârî, Muhammed b. İsmâil (256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ, Beyrut, 1993, IV, 1560, (Kitâbu'l-Megâzî, 46. bab, hn.4032); Muslim, Ebû'l-Huseyin Muslim b. Haccac el-Kuşeyrî en-Nisâbüri (261/875), *Sahîhu Muslim*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki, Mısır, 1955, III, 1233, (Kitâbu'l-Ferâiz, I, hn.1614); Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak es-Sicistânî (257/889), *Sunenu Ebî Davud*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, ts., III, 125, (Kitâbü'l-Ferâiz, 10, hn.2909); et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (279/892), *Sunenu't-Tirmizî*, nşr. İbrahim Atve Avz, Beyrut, ts, IV, 423-424, (Kitabu'l-Ferâiz 15-16, hn. 2107-2108). Hadisin ihtiva ettiği hüküm hakkındaki tartışmalarla ilgili olarak ayrıca bkz. Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Ankara, 1992, XIII, 301-304.

³⁹ İbnu Kesîr, a.g.e., IX, 231-232.

⁴⁰ El-Ya'kübi, a.g.e., II, 219-220; İbnu'l-Esîr, a.g.e., III, 503-504. Yezîd'in veliahtlığı fikrini ilk defa Muğîre'nin dillendirmiş olması, söz konusu düşüncenin Muaviye'de bulunmadığı anlamına gelmez. Çünkü Muaviye, Muğîre'den gelen bu teklifi hiç itirazsız kabul etmiş, sadece bu işin nasıl olabileceği yolunda, öneriyi ortaya atan vali ile istişarede bulunmuştur. Muaviye'de Yezîd'in veliahtlığı fikrinin var olmasıyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Aycan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s.183-187; Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul, 1996, s.160-163.

beyat edeceğine ihtimal vermemiştir⁴¹. Ancak, olaylar hiç de onun düşündüğü gibi gelişmemiş, maddî çıkarlarla insanları devlete itaat ettirebileceğini çok iyi bilen Muaviye'nin uyguladığı yöntemlerle veliahtlık sorunu çözülmüş ve Yezîd, Emevî Devleti'nin başına geçmiştir.

Muaviye bunu yaparken atâ dağıtımına özel bir önem vermiştir. O, kendisine yakın olanlara atıyye vererek onların itirazlarını önlemiştir⁴², ayrıca Yezîd'in veliahtlığını kabul eden ve kendi bölgelerinde sözü dinlenen insanlara da hem nakit para, hem de hediyeler vermiştir. Nitekim Muğîre b. Şu'be Kûfe'ye geldikten sonra Yezîd'in veliahtlığını görüşmüş ve Kûfe ileri gelenlerinden beyat konusunda olumlu cevap almıştır. Bunun üzerine Muğîre, Yezîd'in veliahtlığını kabul eden kimselerden on kûsür kişilik bir heyet oluşturmuş ve bu heyetkilerin her birine otuzar bin dirhem atıyye vererek, onları oğlu Musa başkanlığında Muaviye'ye göndermiştir. Burada heyet başkanı Musâ ile Muaviye arasında geçen konuşmalar, çıkar ve atâ ilişkilerini tüm çıplaklığıyla ortaya koyar niteliktedir ve işin ilginç olan tarafı, Muaviye'nin bu ilişkinin farkında olduğudur. Muaviye, Musa'ya, "baban bu insanların dinini kaçâ satın aldı?" diye sormuş, o da, "otuzar bin dirheme" deyince, "ucuza satın almış" diyerek cevap vermiştir⁴³. Bu diyalog, kuşkusuz Emevî siyasî düşüncesinde dünyevileşme temayülünün bir sonucunu da aksettirmektedir.

Emevîler Devleti'nin çıkar odaklı siyasî bir politikasının olacağı, daha henüz kuruluş arifesindeki yıllarda Muaviye ile Amr b. el-Âs arasındaki pazarlıktan anlaşılmaktadır. Amr b. el-Âs'ın Sıffin'de Muaviye'ye yardım etmesinin altında Mısır ülkesinin kendisine verileceği vaadi yatmaktadır⁴⁴. Muaviye'nin, İslâmiyet'e uygun olmadığı yönündeki Hz.Peygamber'den hadis getirilerek yapılan bütün tenkitlere rağmen Ziyad b. Ebîhi'yi kendi nesebine katması⁴⁵, hiç şüphesiz kendisinden korktuğu bir kişiyi saflarına kazanabilme arzusudur. Muaviye'nin saflarına katılma karşılığında Ziyad, önce Basra, Muğîre b. Şu'be'nin vefatından sonra da Basra ile beraber Kûfe valiliğiyle taltif edilmiştir⁴⁶. Bu ve benzeri uygulamaları, elbette Emevîler döneminde otoritenin dünyevileştirilmesinin bir uzantısı olarak görmek gerekmektedir.

Muaviye'nin kendisine bağladığı kişilere devlet içinde menfaat temin etmesi, devletin çıkarlar üzerine işlediğini göstermektedir ve temin edilen bu menfaatler, hazine kaynaklı olduğundan haksız bir kazanç olarak değerlendirilmelidir. Başka bir ifadeyle, aslında tüm millete ait olması gereken bu siyasî atâlar, Emevî Devleti'ni ayakta tutan temellerden biri olmuştur. Muaviye, makam, mal ve para üçlüsünden oluşan siyasî atâ sayesinde gerek Haşimîlerden, gerekse başka kabilelerden kendilerine itiraz gelebilecek olanları, ayaklanması mümkün olacak kişileri, hatta mevalîlerden ileri gelenleri önemli ölçüde susturmuştur. Hem Faris bölge-

⁴¹ Bkz., İbnu'l-Esîr, a.g.e., III, 504.

⁴² H.İ.Hasan, *en-Nuzumul-İslâmiyye*, s.37.

⁴³ İbnu'l-Esîr, a.g.e., III, 504.

⁴⁴ El-Ya'kûbî, a.g.e., II, 221; ed-Diyarбекрі, a.g.e., II, 292; Câbirî, a.g.e., s.505.

⁴⁵ Bkz. et-Taberî, a.g.e., V, 214-215; İbnu Kesîr, a.g.e., VIII, 28; İbnu Haldûn, a.g.e., III, 7-8.

⁴⁶ Et-Taberî, a.g.e., V, 216 vd.

sinden, hem de Şam, Cezîre, Yemen gibi bölgelerden gelen haracları kendisine tahsis ettiğini ve kendi ailesine bunlardan iktada bulunduğunu az önce söylemiştir⁴⁷.

Muaviye, başta Haşim oğulları mensupları olmak üzere toplum içinde etkin olan kişilere çok yüklü miktarlarda atâlar vermiştir. Bunlar arasında Hz.Hasan ile Hz.Hüseyin olmak üzere, Hz.Aişe, Abdullah b. Ca'fer, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer gibi dönemin en itibarlı insanları da bulunmaktadır⁴⁸.

Muaviye, kimi icraatlarıyla kızdırdığı taraftarlarının göntüllerini bu siyasî atâlarla almıştır. Kendisine Hucr b. Adıyy için gelerek, amcasının oğlunu başışlamasını isteyen Malik b. Hübeyre'nin bu talebini geri çevirmiş, Malik de bundan dolayı büyük üzüntü duyarak, evine kapanmış, Muaviye ile tüm ilişkilerini kesmiştir. Halbuki Malik Sıffin'de Muaviye'nin saflarında mücadele etmişti. Ancak Muaviye, Hucr b. Adıyy'i öldürttüğü gece, ona yüz bin dirhemlik bir hediye göndermiş ve "Senin şefaatin kabul etmiş olsaydım, Hucr'un organizesiyle Müslümanlar arasında büyük bir fitne kopar, savaşlar çıkardı. Sadece Hucr'un öldürülmesi, Müslümanlar arasında savaş çıkmasından daha hayırlıdır, diye düşündüm" demiştir⁴⁹. Bu atâlar, çoğu zaman işe yaramıştır. Nitekim Malik b. Hübeyre de Muaviye'nin gönderdiği hediyeye çok memnun olmuş, atâ karşısında amcasının oğlunun öldürülmesini birden bire unutup vermiş ve ona olan kızgınlık ve kırgınlığını bir kenara bırakıvermiştir⁵⁰.

Muaviye'nin Emevî Devleti'ni kurmaya giden yoldaki bir diğer yöntemi de, sağladığı maddî çıkarlarla rakiplerinden önemli kişileri kendi saflarına katmasıdır. İnsanların en zayıf noktalarından birini iyi keşfetmiş olan Muaviye, onların mülke olan düşkünlüklerini devletini oluşturmada olabildiğince kullanmıştır. Hz.Hasan'a da aynı şekilde çıkar sağlama teklifiyle yaklaşmış olan Muaviye, onun bu tür teklifleri kabule yanaşmamış olması karşısında, söz konusu teklifi bu kez onun komutanlarına iletmiştir⁵¹. Nitekim o, Hz.Hasan'ın ordusunu dağıtarak askerî bakımdan onu zaafa düşürmek için öncü kuvvetlerin komutanı olan Ubeydullah b. Abbas'a yarısı peşin ve yarısı da Kûfe'de ödenmek üzere bir milyon dirhem gibi çok büyük bir rakam ödemeyi önermiş, onu saflarına katmayı başarmıştır⁵². Asıl ilginç olanı ise, daha kısa bir süre önce Hz.Hasan saflarında, hem de bir komutan olarak Muaviye'ye karşı çıkan Ubeydullah b. Abbas'ın, Muaviye'nin kurduğu devletin nimetlerinden istifade eder etmez ona çok önemli konularda fikir verecek kadar yaklaşmış olmasıdır⁵³.

Hız.Osman'ın oğlu Saîd'in, Muaviye'den kendisini Horasan'a vali tayin etmesini isterken kullandığı ifadeler, Emevî Devleti'nde işlerin nasıl karşılıklı menfaat ilişkileriyle yürüdüğünü ve önemli devlet mekanizmalarının nasıl arpalık olarak

⁴⁷ Bkz. el-Ya'kûbî, a.g.e., II, 233-234.

⁴⁸ İbnu Kesîr, a.g.e., VIII, 136-137; Câbirî, a.g.e., s.500 vd.

⁴⁹ İbnu'l-Esîr, a.g.e., III, 484, 486-487.

⁵⁰ A.k., III, 487.

⁵¹ Hz.Hasan'ın hilafeti Muaviye'ye devretmesiyle ilgili sebepler hakkında geniş bilgi için bkz. Söylemez, Mahfuz, "Hz.Hasan'ın Hilafeti Muaviye'ye Devrinin Arka planı", *İslâmî Araştırmalar*, 14/3-4 (2001), s.461.

⁵² El-Ya'kûbî, a.g.e., II, 214.

⁵³ Örneğin bkz. et-Taberî, a.g.e., V, 167.

algılandığını ortaya koymaktadır. Said b. Osman'ın Horasan'a vali olma arzusu- nu, orada Ubeydullah b. Ziyad'ın bulunduğu gerekçesiyle ilk etapta geri çeviren Muaviye'ye, Saîd, babasının kendisine olan iyiliklerini ve onu devletin çok önem- li makamına getirdiğini hatırlatmıştır. Muaviye, bu sözlerin ağırlığı altında ezilmiş ve Ubeydullah'ı Horasan valiliğinden azlederek, Saîd b. Osman'ı oraya tayin etmek zorunda kalmıştır⁵⁴. Muaviye ile Saîd'in arasında geçen bu diyalog, ilişkile- rin nasıl karşılıklı bir menfaat üzerine oturduğunu göstermesi bakımından önem- lidir.

Menfaatler kuşkusuz tek taraflı olmamıştır. Emevî Devleti de yüksek görevle- re getirdiği kişilerden kendi beklentilerine uygun davranmalarını istemiştir. Bu, elbette her devletin kendi görevlilerinden istediği vazgeçilemez bir taleptir ve gayet doğal karşılanmalıdır. Ancak ilgi çekici olan şey, Emevî Devleti'nin kamu- oyunu derinden yaralayacak eylemlerinin bile bu görevliler eliyle uygulanmış olmasıdır. Anlaşılan o ki, Emevîler, daha çok kendi zihniyetlerine uygun olarak dünyevî çıkar kavgası veren kişileri idareye getirmişler ve bu kişiler koltuklarında kalmak için akıl almaz cinayetlere bile imzalarını atmışlardır. Nitekim Hz.Hüseyin'in şehit edilmesi olayı, Emevî iktidarı ile Emevî bürokrasisinin karşı- lıklı çıkar odaklı ittifakının bir ürünü olarak gerçekleşmiştir. Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkas, Ubeydullah b. Ziyad tarafından Rey valiliğine tayin edildiğinde oraya gitmek için yola çıkacakken Hz.Hüseyin'in Küfe'ye gelmekte olduğu haberi ulaşmış, bunun üzerine Ubeydullah, Ömer'e, beraberindeki iki bin süvarilik or- duyla onun üzerine gitmesi emrini vermiştir. Ömer ise, kuşkusuz bir peygamber torunu olmasından ötürü, Hüseyin'in üzerine gidemeyeceğini, onunla savaşıma- yacağını söyleyerek, kendi yerine, isim de vermek suretiyle başkasının gönderil- mesini, kendisinin bu görevden muaf tutulmasını istemiştir. Ancak Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkas'ın hesaba katmadığı bir şey vardır. O da, Emevî Devleti'nde her makamın bir çıkar karşılığı verildiği olgusudur. Nitekim Ubeydullah b. Ziyâd, ondan, Rey valiliği ile ilgili atama kararnamesini hemen kendisine iade etmesini söylemiştir. İşte bu durum karşısında, valilik makamının cazibesinden kendini alamayan Ömer, düşünmek için biraz süre istemiş, sonunda ise yakınlarının kendisini bu cinayeti işlememesi konusunda yaptıkları tüm uyarı ve ısrarlarına karşın valiliği kabul ederek, Hz.Hüseyin'i öldürmek için yola çıkmıştır⁵⁵.

Görülmektedir ki, daha Muaviye döneminden itibaren Emevî Devleti siyasî ve iktisadî bir çıkar felsefesi üzerine kurulmuş ve tüm ilişkiler bu felsefe üzerine dizayn edilmiştir. Muvaviye'den sonra da bu felsefede bir değişiklik olmamıştır. Yezid b. Ebî Süfyan da babasının taktiğini uygulamaya çalışmış, insanlara sağla- dığı siyasî ve iktisadî çıkarlarla iktidarını devam ettirmeyi amaçlamıştır. Nitekim Yezid, Medine valisi Osman b. Muhammed b. Ebî Süfyan'ın kendisine gönderdi- ği Abdullah b. Hanzala, Abdullah b. Ebî Amr, Münzir b. Zübeyr başta olmak üzere Medine halkından ileri gelen kişilerin yer aldığı bir heyeti Şam'da kabul etmiş ve onlara çok kıymetli ve yüklü miktarlarda hediyeler vermiştir. Ancak bu

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., III, 512; İbnu Kesîr, a.g.e., VIII, 78-79.

⁵⁵ Et-Taberî, a.g.e., V, 409-410; İbnu Kesîr, a.g.e., VIII, 174-175; Ahmet Cevdet, a.g.e., III, 230-231. Ed-Diyarbakrî ise Ubeydullah'ın, Hz.Hüseyin'in üzerine gitmediği takdirde Ömer'i öldürmek- le tehdit ettiğini ifade etmektedir. Bkz. ed-Diyarbakrî, a.g.e., II, 297. Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın Hz.Hüseyin'i öldürmekle görevlendirilmesinin nedeniyle ilgili değerlendirmeler için bkz. Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s.252-257.

heyeti oluşturan kişiler Medine'ye geldiklerinde Yezid'in fısk ve fücûr içinde olduğunu söyleyerek beyatlarını bozmuşlardır⁵⁶.

Bu durum, bize, hediyelerin ve atâların cazibesine kapılmayanların da var olduğunu göstermektedir. Nitekim Muaviye, Yezid'in veliahtlığını kabul etmeleri için Hz.Hüseyin, Abdurrahman b. Ebî Bekir, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Zübeyr gibi toplumun saygı duyduğu ve sözlerine itibar ettiği kişilere birçok hediye göndermiş⁵⁷, Ahmed Cevdet'in ifadesiyle, onları kandırmak için çok uğraşmıştır. Ancak onlar, Muaviye'nin bu talebini kabul etmemişlerdir⁵⁸. Sonuçta ise kılıç zoru ve ölüm tehdidiyle beyatlarının alınması sağlanmıştır⁵⁹.

Bununla birlikte, bazı isyanlar bir tarafa bırakılırsa, Yezid'in de atâ dağıtarak insanları satın almada başarılı olduğu söylenebilir. Hz.Hüseyin'i desteklediklerini söyleyen ve onu Küfe'ye davet eden Küfelilerin ölüm tehditlerinden korkmalarını anlayabiliriz; ancak, Küfe'nin etkili ve önde gelen insanların rüşvet alarak, dirhem karşılığında satın alınmak suretiyle karşı tarafa geçmelerini ve kıyama teşvik ettikleri Hz.Hüseyin'i yapayalnız bırakmalarını anlamak mümkün değildir. Nitekim, Küfe'den gelen Mücemma' b. Abdillâh el-Âmirî, Hz.Hüseyin'e, şehrin ileri gelen ve eşraftan olan insanların çok rüşvet aldıklarını, kasalarını doldurduklarını ve karşı tarafa geçtiklerini söylemesi⁶⁰, atâ devletinin Muaviye'den sonra da etkisini devam ettirdiğini göstermektedir.

EMEVÎ İKTİDARININ ATÂ OLARAK DAĞITTIĞI GELİRLERİN KAYNAĞI

Tüm bu kaydedilenlerin ışığında, Emevî Devleti'nin idarî siyâsetinde iki husus dikkati çekmektedir: 1- Emevîler, devletin üst düzey bürokratlarını karşılıklı çıkar ilişkisine girebilecekleri kişilerden seçmişlerdir⁶¹. 2- Emevîler, iktidarlarını korumak için ekonomik olarak kendilerine neye mal olursa olsun, atâ dağıtmak işini siyasetlerinin bir parçası haline getirmişlerdir. İşin ilginç yanı, Emevî halifeleri atâ dağıtmak için hazinenin kapısını ardına kadar açmalarını ve hiçbir şey esirgemenin harcamalarda bulunmalarını bir cömertlik olarak görmüşlerdir. Nitekim Muaviye, son nefeslerinde, şairin, "Ben ölünce cömertlik de benimle beraber gider, birçok kişinin maaşı kesilir, isteyenlerin eli boş kalır" mısralarını, kendini tanımlamak için terennüm etmiştir⁶².

⁵⁶ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 102-103; İbnu Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 215.

⁵⁷ Ahmet Cevdet, *a.g.e.*, III, 206.

⁵⁸ A.k., III, 217.

⁵⁹ H.İ.Hasan, *en-Nuzumul-İslâmiyye*, s.37-38.

⁶⁰ Et-Taberî, *a.g.e.*, V, 405; Ahmet Cevdet, *a.g.e.*, III, 229.

⁶¹ Elbette bunun zaman zaman istisnaları olmuştur. Nitekim bazı üst düzey görevliler, kimi zaman Emevîlerin özellikle çıkara dayalı malî politikalarına itiraz etmişlerdir. Daha önce adı geçmiş olan Horasan bölgesi komutanı Hakem b. Amr el-Gıfârî'nin ganîmetlerin dağıtılmasıyla ilgili tavrı ile (bkz. et-Taberî, *a.g.e.*, V, 251-252; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 470; Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, III, 195), az sonra zikredeceğimiz gibi, Mısır valisi Verdan'ın, anlaşmalara rağmen Muaviye'nin Mısır zimmîleri üzerindeki cizyelerin artırılması talebine karşı tavrı (bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s.312; H.İ.Hasan, *İslam Tarihi*, II, 180; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.119), buna birer örnek olarak zikredilebilir. Ancak, söylediğimiz gibi, bunlar sadece birer istisnai durum olarak göze çarpmaktadır. Aslında söz konusu istisnalar Emevîlerin beklemediği bir durumdur. Çünkü kendilerine itiraz edenler ya Emevî soyuna yahut da kendi taraftarlarına mensuptur. Nitekim Hakem b. Amr, Emevî soruna mensup iken, Verdan ise, daha ilk baştan itibaren Emevîlerle işbirliği içinde bulunan Amr b. el-Âs'ın azatlısıdır.

⁶² İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 7; Ahmet Cevdet, *a.g.e.*, III, 220.

Bu noktada akla şöyle bir soru gelmektedir: Bu kadar bol paralar, üstelik Emevî halifelerinin hem kendi şahısları, hem de aileleri adına sınırsız israflarda bulunmalarına rağmen nasıl dağıtılabiliyor? Başka bir ifadeyle, devletin üzerine ağır bir yük getiren bu cömert atâların kaynağı nedir?

Şüphesiz her devlette olduğu gibi, Emevî Devleti'nde de halktan vergi toplanmaktadır. Makul ölçüler ve hakkaniyet kuralları çerçevesinde toplandıkça bunun yadrganacak bir yönü ve sömürü ile izah edilecek bir tarafı da yoktur. Ancak, ölçülerle kurallar makul olmadığında ve hakkaniyet çerçevesi de aşıldığında işin içine sömürü girmiş demektir. Bunun bir anlamı, devletin, halkını ezme ve onları sefaletle terk etme pahasına vergileri artırmış olması demektir. İşte tam da bu noktada, Emevî Devleti'nin vergi politikalarını haksızlık biçiminde değerlendirebileceğimiz uygulamalar devreye girmektedir.

Gerçekten Atâ devletinin idarecileri, giderlerini karşılamak için kendi halkına karşı haksız malî uygulamalara imza atmışlardır. Emevîler, bunun ilk adımı olarak Raşit Halifeler döneminde Müslüman ya da gayrimüslim vatandaşlardan alınmakta olan vergileri artırma yoluna gitmişlerdir. Onlar bunu yaparken daha öncekilerin kararlaştırmış oldukları adil kurallara riayet etmemişler, aksine onların sınırlarını aşmışlardır⁶³. Emevîlerin cizyelerle ilgili uygulamaları, az sonra da belirtceğimiz gibi, Müslümanları bile cizye kapsamına alacak kadar vahim bir durum arz etmektedir. Ama devlet gelirleri arasında önemli rolü bulunan haraclar konusunda da onların adil ölçülerden çok uzak olduklarını belirtmek gerekir. Haracların miktarları halkın ödeyemeyeceği, ödeseler bile sefaletle düşecekleri kadar artırılmıştır. Az önce İbnu'l-Esîr'den naklettiğimiz gibi, Yezid b. Abdülmelik Yemen halkına ek harac vergisi koyduğunda, bunun zayıf ve düşkün olanlardan bile alınmasını emretmiştir⁶⁴.

Muaviye b. Ebî Süfyan, daha önce anlaşma yapılmış olmasına rağmen Mısır valisine Kiptiler üzerindeki cizye vergisini artırması emrini vermiştir. Onun, öteki eyaletlerde de cizye vergisine zam yaptığı söylenmektedir⁶⁵. Ancak, Mısır valisi Verdân, Muaviye'ye, "Onlarla yapılan anlaşmada vergilerin artırılmayacağı hükmü var, buna rağmen nasıl artırabilirim?" diyerek itiraz etmiştir⁶⁶. Daha sonra Yezîd b. Muaviye de gelir kaynaklarını artırma amaçlı olarak, Ebû Ubeyde b. el-Cerrah tarafından bazı şartlarla anlaşmalı olarak cizyeden muaf tutulmuş bulunan ve aslen Yahûdî olan Sâmirîlerin üzerine Ürdün'deki Sâmirîler için kişi başına iki dinar, Filistin bölgesindekiler için ise kişi başına beş dinar olmak üzere cizye vergisi koymuştur⁶⁷. Burada sorun olarak duran husus, cizye vergilerinin anlaşmalara aykırı olarak ya da anlaşmalar devlet tarafından tek taraflı fesh edilerek artırılmış veya konulmuş olmasıdır.

Abdülmelik b. Mervan, Horasan'dan gelen cizye vergilerini az bularak birtakım tedbirler almıştır. O, bu amaçla genel bir nüfus sayımı yaptırmış, herkesin

⁶³ H.İ.Hasan, *İslam Tarihi*, II, 179-180; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.119.

⁶⁴ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 68.

⁶⁵ A.k., s.506.

⁶⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s.312. Ayrıca bkz. H.İ.Hasan, *İslam Tarihi*, II, 180; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.119.

⁶⁷ Belâzurî, *Fütûh*, s.226-227; Lammens, Henry, *Le Califat de Yazid I*, Beyrut, 1921, s.422-423; Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muavive*, İstanbul, 2001, 383-384.

önceden ödediği vergileri ortaya çıkarttırarak, bunlar doğrultusunda mükelleflerin ne kadar vergi verebileceklerini hesaplattırmıştır. Ortaya çıkan tablo ışığında daha önce bir dinar olarak ödenen cizye vergisini, birden bire üç dinar artırarak dört dinara yükseltmiş ve herkesi bu miktarı ödemeye mecbur etmiştir⁶⁸. Aynı uygulama Irak'ta da yapılmış ve halk artırılan vergiler nedeniyle oldukça zor anlar yaşamıştır. Çünkü halk zaten önceki vergileri ödemekte zorlanıyordu. Şimdi ise bu vergiler birden bire üç kat daha artırılarak insanlar büsbütün sefalet içine itilmiştir⁶⁹. Kuşku yok ki, aynı zor şartlar Horasan halkı içinde geçerli olmuştur.

Emevî ordusunun fetih için çıkmış olduğu Türkistan ve Kuzey Afrika gazalarına, Emevî halife, komutan ve valilerinin çoğu dini bir hareket gözüyle bakmamış, olay büyük ölçüde dünyevî çıkara dayalı bir anlayışla maddî servet toplama eylemine dönüşmüştür. Bu görüşümüzü eylemleriyle destekleyenlerin başında kuşkusuz Emevî Devleti'nin Irak genel valisi Haccâc b. Yûsuf gelmektedir. O, Irak'a vali tayin edildiğinde bölge halkına hitaben tehdit dolu bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında Haccâc, isyankarların cezalandırılmaması durumunda gazaların terk edileceğini söyleyerek, zor kullanarak ve tehdit yoluyla askerleri savaşa göndermiştir. O, eğer asker kaçakları cezalandırılmazsa haraçların toplanamayacağını dile getirmiş, ama konuşmasının hiçbir bölümünde savaşın dini yönüne temas etmemiştir⁷⁰.

Abdûlmelik b. Mervan'ın izni dahilinde, Haccâc'ın Sicistan ve Sind bölgesi hükümdarı Rutbil'in üzerine gönderdiği ordunun komutanı olan Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın savaş sırasındaki tavrı, çoğu komutanlarca kazanın dinî mahiyetinin değil, maddî getirisinin düşünüldüğünü göstermektedir. Ordunun komutanı olan Abdurrahman, Rutbil'in barış isteğini ve harac verme teklifini, kendisini güçlü gördüğü ve savaşı kazanacağından emin olduğu için İslam'ın savaş siyasetine aykırı olduğu halde geri çevirmiş, nitekim savaşı da kazanmıştır. İbnu'l-Esîr'in anlattığına göre, Abdurrahman, Rutbil'in ülkesinin büyük bir bölümünü bölge bölge, şehir şehir, köy köy ele geçirmiş; ele geçirdiği her yere bir vergi memuru ve bir yardımcı tayin etmiştir. Herkesin eli ganimetlerle dolup taşmıştır. Ordunun komutanı olan Abdurrahman'ın, ordusuna hitaben yaptığı konuşma, yapılan savaşların amacının ne olduğu konusunda net bir fikir vermektedir. O, ordusuna şunları söylemiştir: "Şimdilik burada ele geçirdiklerimizle yetinelim. Bölgeyi iyi tanıyınca ve yollarında ilerleyecek duruma gelinceye kadar böyle kalalım. Gelecek yıl inşallah bundan sonrasını alırsınız ve sonunda onların hazinelerini, çoluk çocuklarını, en uzak topraklarını ellerinden almak için savaşırız"⁷¹. Görüldüğü gibi, Emevî komutanının İslamiyeti yaymak gibi düşüncesinin olması bir tarafa, o, amacı tamamen servet elde etmeye yönelik bir savaşın tahrik ve teşvikçisi olmuştur.

Emevî vali ve komutanlarının bu tarz uygulamalar içine girmesi, Abdurrahman'la birlikte ne ilk, ne de son olmuştur. Nitekim ondan önce de

⁶⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, çev. Müderriszâde Muhammed Atâ'ullah Efendi, sadeleştiren: İsmail Karakaya, Ankara, 1982, s.142.

⁶⁹ H.İ.Hasan, *İslam Tarihi*, II, 180

⁷⁰ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 374-376, 379.

⁷¹ A.k., IV, 454-455.

Horasan valisi Saîd b. Osman b. Affân'ın Soğd'dan aldığı esirlere yaptığı muamele, hiç de insanî bir durum arz etmemektedir. O, rehinelerin sırtından çıkarttığı elbiseleri ve diğer eşyalarını alıp kendi askerlerine vermiş, onlara da kaba yünden yapılmış cübbeler giydirmiştir. Ayrıca bu rehineler, Saîd tarafından su taşıma, su dolapları yapma ve diğer işlerde kullanılmışlar ve bu tür işlerden bunalan bu insanlar, bir suikast tertip ederek onu öldürmüşlerdir⁷².

Az önce adı geçen Abdurrahman'dan sonraki dönemlerde ise Yezid b. Mühelleb Cürcan şehrini ele geçirdiğinde, eğer et-Taberî ve İbnu'l-Esîr'in bu konuda verdikleri bilgiler doğru ise, erkekleri iki fersahlık yol boyunca yolun kenarlarında astırmış, çocukları ve kadınları esir almış, tüm malları ganimet olarak ele geçirmiştir. Elde ettiği mülk, tam da Emevî Devleti'nin arzuladığı gibi, o kadar büyük rakamlara ulaşmıştır ki, Yezid b. Mühelleb'in Süleyman b. Abdülmelik'e mektupla bildirdiği sadece humus gelirin, yani ganimetlerin merkeze gönderilecek olan beşte bir kısımlık bölümünün rakamsal değeri, altı milyon dirhemdir⁷³.

Irak genel valisi Haccâc b. Yûsuf'un maliye ile ilgili olarak yaptığı uygulama ise, Emevî-sömürü ilişkisini göstermektedir. Horasan bölgesinden ele geçirilen esirler Haccâc'a getirildiğinde, o, onların en ileri gelenini huzuruna istedi. Feyrûz adındaki esir getirilince, ona, hemen malının ne kadar olduğunu katibe yazdırmasını emretti. Feyrûz da, "Yaz bakalım! Bir milyon, iki milyon..." diyerek, birçok servet zikretti. Haccâc adamın tüm mal varlığını kendisinden istedi. Feyrûz ise, "Hem öldürülüp hem de malımı mı vereceğim" diyerek, onun bu talebini reddetti. Bunun üzerine Haccâc, Feyrûz'a işkence ederek onu öldürdü⁷⁴.

Haccâc'ın, Emevî Devleti'nin pragmatist bir devlet olduğunun ve rant için her türlü din dışı uygulamaları yapabileceğinin örneğini veren bir başka uygulaması da haraclarla ilgili tatbikatıdır. Onun Basra'ya göndermiş olduğu zekat ve harac memurları, kendisine harac gelirlerinin düştüğünü ve zimmilerin Müslüman olup şehirlere yerleştiğini belirten bir mektup yazınca, o, hem Basra'ya, hem de aynı durumda olan diğer bölgelere bir genelge göndermiştir. Bu genelgeye göre, daha önce kırsal bölgelerde oturdukları halde Müslüman olarak şehirlere gelip yerleşmiş olan herkes, yine köylerine geri dönecektir⁷⁵. İbnu'l-Esîr ve İbnu Haldûn, Haccâc'ın sonradan Müslüman olan bu kişilerden cizye almayı amaçladığı için onları eski köylerine gönderdiğini söylemektedir⁷⁶. Et-Taberî'nin naklinde ise cizye yerine harac ifadesi geçmektedir⁷⁷. Ancak o, eserinin başka bir yerinde, Haccâc'ın bu uygulamayı Müslümanlardan cizye almak için gerçekleştirdiğini başka bir vesileyle dile getirmiştir⁷⁸. Haccâc, bu insanlara, Müslüman

⁷² Belâzurî, *Fütûh*, s.599-600.

⁷³ Et-Taberî, *a.g.e.*, VI, 543-544; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 35-36. Yukanda geçtiği gibi, Süleyman b. Abdülmelik'in Yezid b. Mühelleb'in zenginleşerek servet sahibi olmasından korkması ve bu nedenle kardeşi Mesleme'ye, Horasan'a geçerek onu yakalayıp merkeze getirmesini emretmesi boşuna değildir.

⁷⁴ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 487-489.

⁷⁵ Et-Taberî, *a.g.e.*, VI, 381; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 465; İbnu Haldûn, *a.g.e.*, III, 48

⁷⁶ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 465; İbnu Haldûn, *a.g.e.*, III, 48.

⁷⁷ Et-Taberî, *a.g.e.*, VI, 381

⁷⁸ A.k., VI, 617.

olmadan önce ödedikleri vergilerden daha ağır vergiler yüklemiştir⁷⁹.

Nitekim, Haccâc'ın haksız vergilerle Müslümanları ezmesi, görevli olduğu Irak bölgesinde baskı, haksızlık ve zulümleri dayanılmaz boyutlara ulaştırması, insanların Irak'tan aynı dönemde Hicaz valiliğinde bulunan ve adil uygulamalarıyla şöhret bulmuş olan Ömer b. Abdilazîz'in bölgesine göç etmelerine sebep olmuştur. Ancak Haccâc, insanların kendi bölgesinden Hicaz'a kaçmalarını içine sindirememiş ve Ömer'in bölücülere ve isyancılara kucak açtığını söyleyerek, halifeden onun azledilmesini istemiş ve halife tarafından bu talebi yerine getirilmiştir⁸⁰.

Haccâc b. Yûsuf'un Müslümanlardan cizye ve harac almasıyla ilgili olarak, Abdülazîz Muhammed el-Lumeylim, Mahmûd el-Mikdâd ve Cemîl Abdullah Muhammed el-Misrî gibi çağdaş araştırmacılar, onu temize çıkarmaya çalışan iyimser yorumlar yapmışlardır. Hatta onlara göre, Haccâc'ın Müslümanlardan aldığı vergi cizye değil, haractır ki, bu önceki dönemlerde de alınmaktaydı ve meşru bir vergi türüydü⁸¹. El-Misrî, yorumunda, biraz da tarihî gerçeklerden inhiraf ederek konuya duygusal bir yaklaşımla açıklama getirmeye çalışmaktadır. O, Haccâc'ın Müslümanlardan cizye almadığını, onun eskiden harac arazisi olan topraklara vergi koyduğunu söyledikten sonra, Müslümanlardan cizye alınması uygulamasının Haccâc'a ait değil, bazı yerel idarecilere ait kötü bir uygulama olduğunu ifade etmektedir. El Misrî, söz konusu idarecilerin Müslüman olanlardan cizyeyi kaldırmaları gerekirken, onlardan bu vergiyi almaya devam ettiklerini belirtmektedir⁸².

Ancak, durumun hiç de el-Misrî'nin ve Haccâc'ı savunan diğer yazarların dediği gibi olmadığını, tarihî kaynaklar tarafından ortaya konduğunu az önce söylemiştik. Et-Taberî'nin naklettiği bir bilgiden anlaşıldığına göre, Haccâc'dan sonra gelen kimi Emevî valileri de ekonomik politikalarla ilgili icraatlarında onu örnek almışlardır. Nitekim İfrîkiyye valisi Yezîd b. Müslim, Haccâc, Irak ve Hırsan bölgelerindeki halka nasıl bir ekonomik politika uyguladıysa aynısını İfrîkiyye'de tatbik etmiştir. Yezîd de, bu bölgede daha önce zimmi statüsünde olup da şimdi Müslüman olan kişilerin üzerindeki cizye vergisini devam ettirmiştir. Onun bu politikası, halkın birleşerek kendisine isyan etmesine ve bu isyan sırasında öldürülmesine neden olmuştur⁸³.

Haccâc'ın kardeşi Muhammed b. Yûsuf da valisi bulunduğu Yemen'de halka karşı çok acımasızca davranmış, insanların ellerinden topraklarını alarak halka meşru vergiler dışında haksız vergiler koymuştur⁸⁴.

⁷⁹ Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.120.

⁸⁰ El-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ (279/892), *Ensâbu'l-Eşraf*, Beyrut, 1996, VIII, 129; İbnu'l-Esir, *a.g.e.*, IV, 577.

⁸¹ Bu tür yorumlar için bkz. el-Lumeylim, Abdülazîz Muhammed, *Vad'u'l-Mevâlî fi'd-Devleti'l-Umeviyye*, Beyrut, 1993, s.47-50; Cemîl Abdullah Muhammed, *el-Mevâlî Mevkıfu'd-Devleti'l-Umeviyye Minhum*, Ammân, 1988, s.74; el-Mikdâd, Mahmûd, *el-Mevâlî ve Nizâmu'l-Velâ mine'l-Cahiliyye ilâ Avâhiri'l-Asri'l-Umevî*, Dimaşk, 1988, s.239.

⁸² El-Misrî, *a.g.e.*, s.74, 78. Haccâc'ın uygulamaları konusunda savunmacı değerlendirmelerle ilgili bilgiler ve kaynakları için bkz. Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul, 1996, s.131-135.

⁸³ Et-Taberî, *a.g.e.*, VI, 617.

⁸⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s.106; H.İ.Hasan, *İslam Tarihi*, II, 180.

Emevîler Devleti'nde cizye meşru bir vergi olmaktan ziyade haksız bir gelir kapısı olarak görülmüş ve bundan dolayıdır ki, gayrimeşru bir şekilde Müslümanlardan bile cizye alınma yoluna gidilmiştir. Emevî Devleti'nde bu uygulamayı yapan kuşkusuz sadece Haccâc değildir. Söz konusu ekonomik politika, onun dışında, Emevî Devleti'nin pragmatist politikasını çok iyi bilen vali ve komutanlarca da uygulanmıştır. Bunlardan biri de, tamamen Haccâc'ı örnek almış olan Cerrah b. Abdullah'tır. Nitekim, tıpkı Haccâc gibi zulüm ve düşmanlığıyla meşhur olduğu ve onun ekonomik politikalarını uyguladığı için, kendisi, Haccâc'ın kılıçlarından bir kılıç olarak görülmüştür⁸⁵. Cerrah b. Abdullah, Horasan valiliği sırasında Müslüman olanlardan da cizye vergisi almaya devam etmiş, Ömer b. Abdilazîz hilafet makamına geçince, ona genelge göndererek bu uygulamadan vazgeçmesini emretmiştir. Yaptığı icraatlarla hukukî dayanaktan yoksun da olsa devletin hazinesine ve kendi servetine servet katma düşüncesinde olduğu görülen Cerrah, Halifenin bu emrine bile itiraz etmiş, Horasan ve Maverâünnehir halkının cizyeden kaçmak için Müslüman olduklarını iddia ederek, gerçek Müslümanların sünnetle snava tabi tutulmaları teklifinde bulunmuştur. Ancak Cerrah, Ömer b. Abdilazîz'in, önceki Emevî halifeleri gibi, pragmatist bir kişiliğe sahip olmadığını göz ardı etmiştir. Bu durum, onun, makamından olmasına neden olmuştur; çünkü Ömer b. Abdilazîz, böyle bir kişiyi devlet idaresinde görmek istememiş ve onu görevinden almıştır⁸⁶.

Yeni Müslüman olmuş mevâlîyi devletin gelir kaynağı olarak görmüş olan Emevî valilerinden bir diğeri de, Hişam döneminde Eşres b. Abdullah'tır. Eşres, Horasan'a ilk geldiği dönemlerde İslâmiyeti burada yaymayı hedeflemiş, bu amaçla da bölge zimmîlerini İslâm dinine girmeye davet etmiştir. İslâm dinine giren kişilerden cizye vergisini kaldıracağını ilan etmiş ve bölge halkından çok sayıda gayrimüslim Müslüman olmuştur. Vergi gelirlerinin azaldığını gören Eşres, bu durum karşısında vaadini bir kenara bırakarak, Müslüman olanlardan da cizye vergisi almaya devam etmiştir⁸⁷. Eşres de tıpkı Cerrah b. Abdullah gibi, Horasan ve Mâverâünnehir'deki vergi memurlarına talimatlar vererek, oradaki kişilerin cizyeden kaçtıkları için Müslüman olduklarını ve bu nedenle onların sünnetle imtihan edilmelerini söylemiştir. Kendisine, bölgedeki insanların samimi olarak Müslüman oldukları ve mescitler yaptırdıkları haber verilince, daha önce kimden harac ve cizye alınıyor idiyse, yine aynı kişilerden söz konusu vergilerin alınmasını emretmiştir⁸⁸.

Emevîler döneminde Müslümanlardan cizye alma tatbikatı sadece Horasan ve Maverâünnehir bölgelerine özgü bir uygulama değildir. Emevî iktidarını zenginleştirmeye yönelik yapılan ve o dönemde hiçbir hukukî dayanağı olmayan bu uygulama, aslında İslam dünyasının Hicaz hariç tüm bölgelerinde uygulanmıştır. Nitekim, bu gayrimeşru uygulamanın İfrîkiyye bölgesinde Yezîd b. Müslim tarafından gerçekleştirildiğini az önce ifade etmiştik. Kaynaklarımızın verdiği bilgiler-

⁸⁵ Et-Taberî, *a.g.e.*, VI, 559.

⁸⁶ El-Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, 302; et-Taberî, *a.g.e.*, VI, 559-560; Kudâme b. Ca'fer (329/940), *el-Harâc ve Sinâatu'l-Kuttâb*, Irak, 1981, s.409-410; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 50-51; İbnu Kesîr, *a.g.e.*, IX, 188.

⁸⁷ Belâzurî, *Fütûh*, s.625; et-Taberî, *a.g.e.*, VI, 54; Kudâme b. Ca'fer, *a.g.e.*, s.411; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 147-151; İbnu Kesîr, *a.g.e.*, IX, 259-260

⁸⁸ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 147-151.

den Mısır bölgesinde de aynı hukuksuz uygulamanın adeta gelenek haline geldiğini anlamış bulunmaktayız. Ömer b. Abdilazîz'in Mısır vergilerini tahsil etmekle görevli olan memuru Hayyan b. Şureyh, halifeye Mısır halkının süratle İslam dinine girdiğini, dolayısıyla cizye vergisi vermeyi bıraktıklarını içeren bir mektup göndermiştir. Ömer de verdiği cevapta ona, Müslümanlardan kesinlikle cizye almamasını emretmiştir⁸⁹. Bir başka zekat memuru olan Adiyy b. Ertât da aynı gerekçeyle Ömer b. Abdülazîz'e gayrimüslimlerin cizyeden kurtulmak için Müslüman olduklarından yakınmış, ancak Halife ona da Müslüman olanlardan cizye almamasını emretmiştir⁹⁰.

Emevîler, zekat, cizye ve harac toplamaları için görevlendirilen vergi memurlarının Müslüman olmaları şartına rağmen⁹¹, tüm bu hukuk dışı vergi siyasetlerine uygun olarak çeşitli vilayetlerde zaman zaman gayrimüslimleri bile vergi memuru olarak görevlendirmişlerdir⁹². Çünkü vergi memuru, vergilerin takdiri, tahsili ve hazineye nakledilmesiyle ilgili şer'î-ıdarî bir yetkiyi kullanmaktadır. Bu nedenle onun Müslüman olması gerekmektedir⁹³. Ancak görüldüğü gibi, Emevîler, vergi toplarken dinî hassasiyetleri değil, servet ve iktidarı koruma güdülerini ön plana çıktığından, hatta dine aykırı olarak vergi toplamaya çalıştıklarından, zaman zaman gayrimüslimleri din dışı icraatlarında kullanmışlardır.

EMEVLERDE DEVLET HAZİNESİNİN HANEDAN SERVETİNE DÖNÜŞMESİ

Her devlette olduğu gibi, kuşkusuz Emevî Devleti'nde de beytülmal, yani hazine kavramı vardır. Bu kavram, bilindiği gibi, devletin tüm gelirlerinin toplandığı idarî-malî bir kurumu ifade etmekte ve devletin her türlü faaliyetleriyle ilgili harcamalar buradan karşılanmaktadır. Dolayısıyla buradaki mal varlığı, halkın malı olarak görülmüştür. Bu nedenle hiçbir devlet yetkilisinin buradaki parayı kendi şahsî ihtiyaçları için harcamaya hakkı bulunmamaktadır.

Buraya kadar naklettiğimiz bilgiler, Emevîler döneminde bu hususa ne kadar dikkat edildiği sorusunu aklımıza getirmektedir. Gerçekten, bu dönemde meşru vergilerin yanı sıra, halka yüklenilen gayrimeşru vergilerle de doldurulmaya çalışılan hazine, halkın beklentilerine uygun olarak mı harcanmıştır, yoksa Emevî ailesinin lüks hayatlarının ve iktidarlarını sürdürmelerinin bir aracı haline mi getirilmiştir?

Emevî halifelerinin, iktidarlarını pekiştirmek için devletlerini bir atâ devleti haline getirdiğini ve bununla ilgili örnekleri zikretmiştik. Bu durum, onların, iktidarlarını korumak için hazineye sınırsız harcamalar yapmalarını beraberinde getirmiş, dolayısıyla hazine ve maliye, onlar için iktidar koruyucu bir mekanizma olarak görülmüştür. Aslında, iktidarların kendi güçlerini ve sultanlarını devam ettirmeleri için hazineyi kullanarak önlemler alma yoluna gitmesi, etik bir tarz olmasa da, siyaseten anlaşılabilir bir durumdur. Ancak, Emevî saltanatının, hazi-

⁸⁹ İbnü Sa'd, *a.g.e.*, V, 384; ez-Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. 'Usmân (748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, nşr. Şuayb el-Amavud-Muhammed el-Araksûsî, Beyrut, 1986, V, 147.

⁹⁰ El-Belâzurî, *Ensâb*, VIII, 146.

⁹¹ Kallek, Cengiz, "Haraç", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 75.

⁹² Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.206.

⁹³ Kallek, *a.g.m.*, XVI, 75.

neyi sadece bir iktidar koruma mekanizması olarak değil, aynı zamanda tüm saltanat ailesinin lüks hayatını devam ettirme vasıtası olarak görmesi, belki işin daha da kötü tarafını teşkil etmektedir. Çünkü lüks hayatın bir sınırı yoktur ve bu sınırsız hayatın harcamaları da sınırsız olacaktır. Aslında bu gerçek, Emevîlerin Müslüman olanlardan bile cizye alacak kadar niçin büyük bir hırsla vergi toplamaya çalıştığını da göstermektedir.

Burada hemen şöyle bir soru akla gelebilir: Emevî halifeleri halk yararına hiçbir faaliyette bulunmamışlar mıdır? Elbette Emevîler döneminde devletin aslı görevini hiçbir şekilde yapmadığını söyleyecek durumda değiliz. Abdülmelik b. Mervan döneminde büyük bir imparatorluk haline gelen İslam devletinin birçok bölgesinde yollar, köprüler yapılmış, ilk büyük camilerden olan Kubbetü's-Sahrâ inşa edilmiş, Vâsit şehri kurulmuş, ziraat için sulama kanalları yapılmış, berid teşkilatı gibi devlet kurumları ele alınarak yeniden düzenlenmiştir⁹⁴. Velid b. Abdülmelik döneminde fakirlere, gözü görmeyenlere, cüzzamlılara maaş bağlanmış, özürlüler için darülaceze kurulmuş, hatta onlara özel hizmetçiler tahsis edilmiş, âmâ insanlar için yol yol göstericiler tayin edilmiştir⁹⁵. Yine bu dönemde mescitler ve minareli camiler yaptırılmış⁹⁶, çocuklar için çeşitli yerlerde okullar açılmış, ilmî araştırmalar için kütüphaneler, hastalar için hastaneler kurulmuştur⁹⁷. Benzer uygulamalar Ömer b. Abdilazîz tarafından da yapılmıştır⁹⁸. Ayrıca devlet içinde istihdam edilen görevlilerin ve memurların maaşlarının ödenmesi, mahkumların ve esirlerin giderleri, cenazelerin definleri için ayrılan fonlar hep belli masrafları gerektiren uygulamalardır ve devlet bu masrafları karşılamıştır⁹⁹. Ancak temas ettiğimiz gibi, yüz milyonlarla ifade edilen devlet gelirlerinin bu tür sınırlı giderlerle dengeleneceğini söylemek imkansızdır. Kamu giderleri ne kadar çok olursa olsun, Emevî Devleti'nin modern devletlerde olduğu gibi, bütçenin önemli bir bölümünün ayrıldığı memurlar ağının bulunmadığını, Çin sınırlarından Endülü's'e uzanan yurt dışında eğitim-öğretim, sağlık, maliye, bayındırlık gibi istihdam alanlarının bulunmadığını, bu alanlarda sadece belli önemli noktalarda hizmetler verildiğini, örneğin maliyenin dev bir memur kadrosu olmayıp görevlilerinin sadece vergi toplayan kişilerle, divanlarda vazifeli memurlardan ibaret olduğunu, burada mutlaka göz önünde tutmamız gerekmektedir.

Hiç kuşku yok ki, Emevî halifelerinin yaptıkları kimi imar faaliyetleri ve halka yönelik birtakım hizmet kurumlarını inşa etmeleri, Emevî hanedanının hazine mülkünü zimmetlerine geçirmelerini ve yolsuzluklarla elde ettikleri malvarlıkları sayesinde lüks hayat yaşamalarını mazur göstermez. Emevî hanedanının yaşadığı lüks ve sefahat hayatı devlet hazinesine önemli yükler getirecek derecede idi. Bu nedenle halk, Emevî idarecilerine güvenmediği ve hazineyi kendi lüks hayatları için harcadıklarını bildikleri için zekatlarını devlete teslim edip etmemekte büyük

⁹⁴ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdülmelik b. Mervan", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 270.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 9-10; İbnu Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ (709/1309), *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslamiyye*, Mısır, 1317, s.114; Baltacı, Cahid, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 2005, s.236.

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 9.

⁹⁷ Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.59.

⁹⁸ Bkz. İbnu Abdî'l-Hakem, Ebû Muhammed Abdullah, *Siretu Ömer İbni Abdilazîz*, Beyrut, 1387/1967, s.56-57.

⁹⁹ Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.124.

tereddütler yaşamıştır. Nitekim, Saîd b. Cübeyr'in bir meclis sırasında, zekatların Emevî Devleti'ne teslim edilebileceğini söylemesi, orada hazır bulunan bazı insanları rahatsız etmiştir. Meclis dağıldıktan sonra Saîd b. Cübeyr'e yaklaşan bir vatandaş, ona, "Sen benim sorum üzerine zekatı devlete teslim etmem gerektiğini söyledin. Fakat onlar, zekatı gerçek yerlerine sarf etmiyorlar" demiş, Saîd İbnu Cübeyr ise, bu kişiye, "Sen bana bunu insanların önünde sordun; bu nedenle sana orada gerçeği söyleyemedim" diyerek karşılık vermiştir¹⁰⁰. Bu diyalog, Emevîlerin kendilerine muhalefet eden alimleri tehditle susturdıklarını gösterdiği gibi, konumuzla ilgili olarak da zekat mallarını bile şahsi çıkarları için harcadıkları yönünde kamuoyu oluştuğunu ortaya koymaktadır. Nitekim, yine aynı gerekçeyle benzer sorunun başka biri tarafından Abdullah İbnu Ömer'e de sorulduğunu¹⁰¹ göz önünde bulundurursak, bu konuda ciddi bir tereddüt ve kamuoyu oluşmuş olduğunu daha iyi anlamış oluruz.

Emevî hanedanının halka ait devlet hazinesini nasıl kendi mülkleri olarak gördüğünü en iyi gösteren bilgiler, bize, Ömer b. Abdilazîz dönemini anlatan kaynaklar tarafından verilmektedir. Çünkü, Ömer b. Abdilazîz hilafet makamına geçer geçmez, Emevî hanedanının devlet içinde yaptığı yolsuzlukları gözler önüne sererek bunları yapanlardan hesap sormuş ve yolsuzlukların hazinede açtığı tahribatı giderme yoluna gitmiştir. Öncelikle o, işe kendisinden başlaması gerektiğini bizzat söylemiş¹⁰², kendine ait olan ve babasından kalan tüm mal varlığını tek tek tespit ettirerek hazineye bağışlamıştır¹⁰³. Bundan sonra da o, halkın elinden gasp etmelerinden ve devlet hazinesinden zimmetlerine geçirmiş olmalarından ötürü, hem Emevî ailesinin ellerindeki malların¹⁰⁴, hem de valilerin haksız servetlerini¹⁰⁵ müsadere ederek beytülmale koymuştur. Çünkü o, tüm malların halk üzerine konan haksız ve gayrimeşru vergilerle elde edildiğini ve bir nevi halktan gasp edilmiş olduğunu söylemiş, bu nedenle söz konusu malları mezalim, yani zulümle elde edilen mallar olarak isimlendirmiştir¹⁰⁶.

Konumuz elbette Ömer b. Abdilazîz değil; ancak onun Emevî hanedanının oluşturduğu çıkarıcı zihniyetin ortadan kalkması için verdiği mücadele, bize, bu hanedanın Müslümanların mallarından teşekkül eden ve aslen halka ait olan hazineyi, nasıl kendi ihtiraslarının ve bitmek tükenmek bilmeyen mülk arzularının aracı haline getirdiğini göstermektedir. Vereceğimiz şu tarihî örnek, devlet gelirlerinin hanedan ve hanedan taraftarları arasında ne ölçüde talan edildiğini göstermesi bakımından önemlidir: Ömer b. Abdülazîz'in sevdiği dostlarından biri olan Anbese İbnu Saîd, halife Ömer'e elinde bir senetle gelerek önceki halife Süleyman b. Abdülmelik'in kendisine yirmi bin dinar vaat etmiş olduğunu, bütün

¹⁰⁰ Ebû 'Ubeyd, Kasım b. Sellâm (224/839), *Kitâbu'l-Emvâl*, nşr. Muhammed Halil Hırraş, Kahire, 1975, I, 684; Aycan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s.206.

¹⁰¹ Ebû 'Ubeyd, a.g.e., s.680-681; Aycan, *Muaviye b. Ebî Ebî Süfyan*, s.206.

¹⁰² İbnu Sa'd, a.g.e., V, 341.

¹⁰³ Bazı örnekler için bkz. a.k., V, 341-342, 345; el-Belâzurî, Ensâb, VIII, 182; el-Ya'kûbî, a.g.e., II, 305-306; İbnu'l-Esîr, a.g.e., V, 63; İbnu Kesîr, a.g.e., IX, 200. Ayrıca bkz. Şemseddin Nuri, *Ömer b. Abdülaziz*, İzmir, 1992, s.93; Eminoğlu, Ahmed, *V.Râşid Halife Ömer İbn Abdülaziz*, İstanbul, 1984, s.129-130.

¹⁰⁴ El-Ya'kûbî, a.g.e., II, 305; İbnu'l-Esîr, a.g.e., V, 64; es-Suyûtî, a.g.e., s.246; ed-Diyarbakrî, a.g.e., II, 292.

¹⁰⁵ Et-Taberî, a.g.e., VI, 557; İbnu'l-Esîr, a.g.e., V, 49.

¹⁰⁶ El-Ya'kûbî, a.g.e., II, 305; İbnu'l-Esîr, a.g.e., V, 64; Eminoğlu, a.g.e., s.131.

işlemler tamamlanıp tam parayı alacak iken halifenin öldüğünü, dolayısıyla onun vaat ettiği parayı talep etmeye geldiğini söylemişti. Senet de halife Süleyman'ın Anbese'ye olan vaadini içermekteydi. Ancak yirmi bin dinar gibi büyük bir meblağ işiten Ömer, "Yirmi bin dinar, öyle mi?! Bu para Müslümanlardan dört bin aileye yeter! Onu sana nasıl verebilirim" diyerek, Anbese'nin bu talebini reddetmiştir¹⁰⁷. Meblağın büyüklüğü, dört bin ailenin geçimine yetecek miktarda olmasından anlaşılmaktadır ki, bu hadise, Emevî hanedanı ve taraftarlarının Müslüman ve gayrimüslim vatandaşların vergileriyle oluşan beytülmal nasıl özel servetleri gibi gördüklerini ortaya koymaktadır.

Süleyman b. Abdilmelik'in oğlu, babası tarafından çok güzel bir arazinin kendisine verildiğini bildiren bir tapuyla Ömer b. Abdilazîz'e gelmiş, Ümeyye oğullarının mal varlıklarının hazineye devredilmesi uygulaması kapsamında bu arazinin elinden alınmak suretiyle beytûlmala devredildiğini şikayet ederek geri istemiştir. Ancak, bu arazilerin Emevî hanedanına nasıl geçtiğini çok iyi bilen Ömer, Süleyman'ın oğluna, "Bu arazi babandan önce kimindi?" diye sormuş, "Haccac'a ait idi" cevabını alınca, "Haccac'ın malı sizde ne arıyor?" diyerek, ikinci bir soru yöneltmiştir. Süleyman'ın oğlu da "Ama, Haccac bunu beytûlmaldan gasp etmiştir" deyince, bu sefer Ömer, "Öyleyse bu arazi Müslümanların hakkıdır, sizin değil! Müslümanların hakkı olan bir arazinin tapusunu ben sana veremem" diyerek onu geri çevirmiştir¹⁰⁸.

Görülmektedir ki, Emevîlerde beytûlmal, diğer adıyla devlet hazinesi, Emevî hanedan üyelerinin istedikleri zaman zimmetlerine geçirebilecekleri, diledikleri zaman da özel giderleri için harcama yapabilecekleri kendi mülkleri olarak kabul edilmiştir. Önce Yezid b. Abdülmelik'in, sonra da hanımı Sa'de'nin ta Mısır'dan getirdiği bir tek şarkıcı için ayrı ayrı dörder bin dinardan olmak üzere toplam sekiz bin dinar gibi yaklaşık iki bin ailenin geçimini sağlayacak bir parayı sarf etmeleri¹⁰⁹, Emevî ailesinin şahsî giderleri için hazineyi nasıl harcadıklarını göstermektedir.

Emevî hanedanının hukuksuz vergiler koyma pahasına edindikleri bu sınırsız servet düşkünlüğünün ve eğlence hayatının önünde Ömer b. Abdülazîz, halifeliğe geçer geçmez büyük bir kararlılıkla durmuş ve az önce kısmen zikretmiş olduğumuz uygulamalara imzasını atmıştır. Öteden beri devletin hazinesini kendi mülkleri gibi görmeye alışmış olan bu hanedan üyeleri, onun kararlı tutumu karşısında çözüm aramışlar ve kıramayacağına inandıkları insanları aracı olarak devreye sokmuşlardır. Nitekim onlar, II.Ömer'in halası Fatıma bt. Mervan'ı, önceki halifelerin verdiği gibi devlet hazinesinden tahsisatlarını vermeye devam etmesi ve ellerinden aldığı malları kendilerine iade etmesi ricasıyla, biraz da tehditvarî bir şekilde Halife'ye göndermişlerdir. Buna karşın Halife II.Ömer, halasına, "Benden önceki akrabalarınız size hakkınız olanı değil, Müslümanların mallarını veriyorlardı" demek suretiyle, hem onların yolsuzluk taleplerini reddetmiş¹¹⁰, hem de

¹⁰⁷ İbnu Sa'd, a.g.e., V, 372; İbnu Abdi'l-Hakem, a.g.e., s.58-59; Eminoğlu, a.g.e., s.134.

¹⁰⁸ İbnu'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (597/1201), *Sîretu'l-'Umereyn*, Köprülü ktp., no: 1087, vr.164a'dan naklen, Eminoğlu, a.g.e., s.134.

¹⁰⁹ Bkz. et-Taberî, a.g.e., VII, 23; İbnu'l-Esîr, a.g.e., V, 121-122; H.İ.Hasan, a.g.e., II, 255.

¹¹⁰ İbnu Sa'd, a.g.e., V, 373; İbnu Abdi'l-Hakem, a.g.e., s.58-59; İbnu'l-Esîr, a.g.e., V, 64-65; Eminoğlu, a.g.e., s.133.

devlet malının nasıl hanedan üyeleri, akrabaları ve yandaşları arasında bölüşül-
düğüne işarette bulunmuştur.

Fatıma bt. Mervan, bu hanedanın bir üyesi olarak hırsla Ümeyye oğullarının yanına gelmiş ve onlara, “Bu adamı başınıza siz getirdiniz. Siz Ömer b. el-Hattab’ın evladından bir kız aldınız ve sonunda ona benzeyen biri ortaya çıktı” diyerek tepki göstermiş, onlar da ses çıkaramamışlardır¹¹¹.

Ümeyye oğulları Ömer b. Abdülazîz’in gönlünü yapmak için her yola baş-
vurmuşlar, araçlar yoluyla ikna edemeyince, bir araya toplanarak onun evinin önüne kadar gelmişler ve oğluna, “Babana söyle! Ondan önceki Emevî halifeleri bize atâ veriyorlardı; bizim yerimizi biliyorlardı. Baban ise elindeki hazineyi bize haram kılmıştır” diyerek çıkmışlardır. Ömer, bu sefer de Ümeyye oğullarının taleplerini geri çevirmişti¹¹².

Artık, Ümeyye oğulları bütün çabalarına karşı onun kararlı tutumunu kıra-
mayacaklarını anlamışlar ve bundan sonra ona karşı itiraz seslerini yükselterek
düşmanlık beslemeye başlamışlardır. O, Ümeyye oğullarının kendisine beslediği
düşmanlığı açıkça dile getirmiş ve “Yezid işi beni helak etti. Ümeyye oğulları bu
konuda bana hasım oldu” ifadelerini kullanmıştır¹¹³. Nitekim et-Taberî, İbnu’l-
Esîr, İbnu Kesîr gibi tarihçilerin verdikleri bilgilere göre, Ömer b. Abdülazîz,
Haricîlerin, halifelik gibi bir emaneti hiç de ehil olmayan Yezid b. Abdülmelik’e
nasıl verebileceğini, verdiği takdirde de nasıl rahat edebileceğini söylemeleri
üzerine büyük bir mesuliyet duygusu hissetmiş ve Yezid’i veliahtlıktan azletmeyi
düşünmüştür. Bu kaynaklara göre, onun bu düşüncesini öğrenen Ümeyye oğul-
ları hilafetin ve servetlerinin bir daha geri dönmek üzere ellerinden çıkacağı-
ndan korkmuşlar, halifenin bu düşüncesini uygulamasına fırsat vermeden onu
zehirlenmişlerdir¹¹⁴. Ancak, adı geçen kaynakların bu beyanına karşın, onun
zehirlenerek öldürülmesinin yeterince açıklığa kavuşmuş bir konu olmadığını da
belirtmemiz gerekir¹¹⁵.

Emevî hanedanı, Ömer b. Abdülazîz’in ölümüyle eski siyasi ve iktisadi çıkar
zihniyetine geri dönmüştür. Nitekim, ondan sonra saltanat makamına geçen
Yezid b. Abdülmelik, ilk iş olarak Ömer b. Abdülazîz’in tayin ettiği ve maddi
çıkara yönelik uygulamalarına itiraz edebilecek olan bütün valileri görevden

¹¹¹ İbnu’l-Esîr, *a.g.e.*, V, 64-65.

¹¹² Es-Suyûtî, *a.g.e.*, s.238.

¹¹³ El-Belâzurî, *Ensâb*, VIII, 215-216.

¹¹⁴ Et-Taberî, *a.g.e.*, VI, 556; İbnu’l-Esîr, *a.g.e.*, V, 48; İbnu Kesîr, *a.g.e.*, IX, 209-210; es-Suyûtî, *a.g.e.*, s.246; ed-Diyarbekrî, *a.g.e.*, II, 317.

¹¹⁵ Gerçekten, gerek İbnu Sa’d, İbnu Kuteybe ve el-Belâzurî gibi daha erken tarih ve biyografi yazar-
ları, gerekse de daha sonra gelen bazı tarih ve biyografi kaynakları zehirlenme olayından söz et-
memektedirler. Örneğin bkz. İbnu Sa’d, *a.g.e.*, V, 330 vd.; İbnu Kuteybe, *el-Maârif*, nşr. Muham-
med İsmail Abdullah es-Sâvî, Beyrut, 1970, s. 159; el-Belâzurî, *Ensâb*, VIII, 125 vd.; el-Mes’ûdî,
a.g.e., III, 192; ez-Zehabî, *a.g.e.*, V, 141 vd.; İbnu’l-İmâd, Ebû’l-Fellâh Abdulhayy b. el-İmâd el-
Hanbelî (1089/1678), *Şezerâtü’z-Zehab fi Ahbâri min Zeheb*, Beyrut, ts., I, 120. Son dönem
biyografi yazarlarından Hayruddîn ez-Ziriklî de Ömer b. Abdülazîz için, “zehirlendiği söylenmekte-
dir” şeklinde kuşku bir ifade kullanmaktadır. Bkz. *el-A’lâm Kamusu Terâcim Lieşhuri’i-Ricâli
ve’n-Nisâi mine’l-Arab ve’l-Musta’ribîn ve’l-Musteşrikîn*, Beyrut, 1969, V, 209. Tüm bu bilgiler
dikkate alındığında, Ömer b. Abdülazîz’in zehirlenip zehirlenmediği konusu, ayrıca araştırılmaya
muhtaç karanlık bir konu olarak görünmektedir.

almıştır¹¹⁶. O, halka haksız vergiler koymaları ve zalimce davranmaları nedeniyle Ömer'in görevden aldığı valileri yeniden göreve getirmiştir. Örneğin, Cerrah b. Abdullah, bu yeni dönemde Ermeniy'e bölgesi komutanlığına getirilmiştir¹¹⁷.

Artık kendisine itiraz etmeyen ve hatta kendisi gibi servet peşinde koşan kadrosunu da kuran Yezîd b. Abdülmelik, bundan böyle hazineye ait bazı malları Emevî ailesinin zimmetine geçirmeye başlamıştır. Öncelikle işe, Ömer'in de hanımı olan kızkardeşi Fatıma'nın beytülmal devredilen mal varlığını, kendi ailesinin zimmetine geçirmekle başlamıştır¹¹⁸. Sonra da ülkenin çeşitli vilayetlerinde zengin-fakir, güçlü-güçsüz ayırımı yapmadan, insanların ödemeye gücünün yetip yetmeyeceğine, halkın sefalet'e düşüp düşmeyeceğine aldırış etmeden vergileri artırmakla idaresine devam etmiştir¹¹⁹. Muaviye tarafından Mervan b. Hakem'e verilen ve ondan da oğlu Abdülazîz yoluyla Ömer b. Abdülazîz'e miras olarak geçen Fedek arazisini II.Ömer, Peygamber mirası olduğu için Hz.Fatıma'nın torunlarına iade etmişti. Yezîd, bu araziye bile Hz.Fatıma'nın torunlarının elinden almıştır¹²⁰.

Hişam b. Abdülmelik dönemine gelindiğinde ise durum farklı bir görünüm arz etmektedir. Hişam, Ömer b. Abdülazîz istisna edilmek kaydıyla, kendinden önce gelen Emevî halifeleri gibi haksız, ağır ve hukukî dayanağı olmayan vergiler koymamıştır. Nitekim es-Suyûtî, onun, hukukî yollardan elde edildiğine dair kırk kişinin yemini olmaksızın herhangi bir malı beytülmal koymadığını, her hak sahibine hakkını verdiğini söylemektedir¹²¹. Es-Suyûtî'nin özellikle kırk kişinin yemini ifadeleri, abartılı da olsa, Hişam'ın devlet hazinesini halkı ezecek derecede ölçsüz ve hukukî dayanağı olmayan gelirlere kapattığını göstermesi bakımından önemlidir. Emevî devleti kurulduğundan beri Ömer b. Abdülazîz dönemi dışında malî bakımdan büyük sıkıntılar yaşamış olan Mevâlî, yani Arap olmayan kesim, Hişam döneminde nispeten rahatlamıştır. Bununla birlikte Hişam döneminde vergilere zam yapıldığı görülmekte, bu zamların da makul ölçüler içinde kaldığı anlaşılmaktadır¹²².

Hişam b. Abdülmelik'in 125/743 yılında ölümünden sonra Emevî Devleti'nin geri kalan yaklaşık yedi yıllık süreç içinde malî yapısının nasıl işlediği konusu çok net değildir. Çünkü, bu dönemden itibaren hem devlet aleyhine işlenen siyasî propagandalar, hem de veliahtların iktidarı ele geçirme çabalarından kaynaklanan kavgalar¹²³ devleti tam bir kaostan içine sürüklemiştir. Bu süreçte, nedenleri bile oldukça karmaşık olan çok sayıda isyan meydana gelmiştir. Bu kargaşa ve çöküş dönemi, devletin belli bir politika geliştirebilme ve onu uygulayabilme iktidarını ortadan kaldırmıştır.

Genel itibarıyla Emevîlerin buraya kadar zikrettiğimiz dünyevileşme zihniyetinin bir sonucu olarak iktidar-mülk ilişkilerini çok katı bir biçimde uygulamaya

¹¹⁶ El-Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, 305.

¹¹⁷ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 111.

¹¹⁸ A.k., V, 41-42; İbnu Haldûn, *a.g.e.*, III, 75.

¹¹⁹ Bkz. Belâzurî, *Fütâh*, 106; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 68.

¹²⁰ El-Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, 305-306; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 63; İbnu Kesîr, *a.g.e.*, IX, 200.

¹²¹ Es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.247.

¹²² Hişam dönemi malî yapı ve uygulamalarla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara, 2001, s.201-215.

¹²³ Örnekler için bkz. İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 280 vd., 309-310, 321-323, 331 vd.

koymaları, İslam dünyasının birçok yerinde kitleleri rahatsız etmiş, bu rahatsızlıktan kaynaklanabilecek olan, hatta zaman zaman kaynaklanan kimi başkaldırıları¹²⁴ engellemek için Emevî Devleti, istibdâdî bir yönetim sergilemiştir. Emevîler, özellikle valileri eliyle yürüttükleri bu baskı ve istibdâdî yönetimle iktidarlarını ve servetlerini korumaya çalışırken, diğer taraftan da etkili kişileri kimi zaman devlet idaresine getirmek suretiyle, kimi zaman da sınırsız atıyyeler vererek devletlerini devam ettirmişlerdir. Böylece Emevîler, İslam tarihinde siyasî ve iktisadî çıkar üzerine kurulu ilk devlet modelini oluştururken, rejim koruma kaygısıyla istibdâdî yönetim tarzını da İslam dünyasına miras olarak bırakmışlardır.

SONUÇ

Hiç kuşkusuz, makaleyi ele almaktan maksadımız, Emevî Devleti'ni acımasızca eleştirmek veya onun İslam tarihinde oynadığı önemli ve faydalı rolleri kamufle etmek değildir. Her şeyden önce Emevîler, saltanat rejimiyle de olsa Müslümanları tek devlet çatısı altında toplayarak Çin sınırlarından Endülüs'e kadar İslam'ın siyasî hakimiyetini sağlamışlardır. İslam'da kimi düşünce ekolleri onlar döneminde oluşmuş, daha sonraki asırlarda gelişerek devam edecek olan bazı ilimlerin çekirdekleri onlar döneminde teşekkül etmiştir. Bu nedenle onların, İslam siyasî ve kültürel hayatına katkılarını göz ardı etmek mümkün değildir. Onların İslam tarihine olumlu akseden yönleriyle ilgili olarak da şüphesiz çok şeyler yazılabilir.

Ancak bizim üzerinde durduğumuz konu, İslam tarihinde ilk zihniyet sapmasının Emevîler döneminde gerçekleştiği ve Emevîlerin devlet ve iktisat ilişkilerinin sistemli bir şekilde çıkar temeli üzerine oturtulmuş olduğudur. Ortaya koyduğumuz çalışmadan da anlaşılmaktadır ki, onlar siyasî ve iktisadî programlarını çıkar anlayışı üzerine kurmuşlar, devletlerinin, servetlerinin ve iktidarlarının devamını çıkara dayalı uygulamalarla sağlamışlardır. Emevîlerin bu tutumu, kuşkusuz keskin bir dünyevileşme temayülünün sonucudur. Çünkü Hz.Ali-Muaviye karşılaştırmasında da gördüğümüz gibi, her iki taraf arasında derin bir zihniyet farkı göze çarpmaktadır. Bir taraf, kızına beytûlmaldan verilen yiyeceği geri alırken, diğer taraf ise kendisine siyasî alanda destek olması karşılığında taraftarına Mısır bölgesini vaad etmektedir.

Dünyevileşmenin en çok öne çıktığı uygulamalardan biri de daha önceki dönemlerin aksine, Emevîlerin saltanat ve mülk anlayışlarındaki yozlaşmadır. Nitekim Hz.Peygamber “Ben bir kral değilim” derken, Muaviye'nin ise kendisini İslamiyet döneminde kralların ilki olarak gördüğünü çalışmamızda ifade etmiştik. Ümeyye oğulları mülkü de iktidarlarını koruma amacına hizmet eden vazgeçilmez bir unsur olarak kabul etmişler, ona bu nedenle sahip olmak için hemen her türlü yola başvurmuşlardır. Emevî sultanlarının elde ettikleri servetler onların

¹²⁴ Emevîler döneminde kısmen ya da tamamen ekonomik sebeplerle ortaya çıkan isyanlara örnek olarak bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s.625; el-Ya'kûbî, a.g.e., II, 250; et-Taberî, a.g.e., VI, 54; Kudâme b. Ca'fer, a.g.e., s.411; İbnü'l-Esir, a.g.e., V, 147-151; İbnu Kesir, a.g.e., IX, 259-260; İbnu Haldûn, a.g.e., III, 48; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.51-53, 82; Küçükbaşçı, Mustafa Sabri, “*Harre Savaşı*”, DİA, İstanbul, 1997, XVI, 345. Emevîler döneminde İktisadî niteliği de olan isyanlarla ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz. Atçeken, a.g.e., s.90 vd., 101 vd., 118 vd.; Ağırakça, Ahmet, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, İstanbul, 1994. Bu son eser genel itibarıyla dinî ve siyasî isyanları konu almıştır.

iktidarlarını korumaya hizmet ettikleri gibi, hanedanın diğer üyelerinin de özel hayatlarını finanse etmede önemli etken olmuştur. Emevîlerin dünyevileşme temayüllerinin faturası ise halka çıkmıştır. Çünkü onlar bir yandan iktidarlarını korurken, diğer yandan da özel hayatlarını lüks ve eğlence içinde sürdürmüşler ve bunların finansmanını da hazineden sağlamışlardır. Gerçekten Ümeyye oğulları devlet hazinesini kendi özel mülkleri gibi görmüşler ve hazine gelirlerini zimmetlerine geçirmişlerdir. Üstelik bu gelirlerin kaynağının en azından önemli bir kısmını, Müslüman-gayrimüslim ayırımı yapmaksızın, siyasî hakimiyet kurdukları tüm vatandaşlardan aldıkları çoğu zaman hukuk dışı ve haksız vergiler teşkil etmiştir. Başka bir ifadeyle, onların servetlerinin önemli bir miktarını, halka yükledikleri hukuksuz ve haksız vergiler oluşturmuştur.

Kaynaklar

- » Ağırakça, Ahmet, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, İstanbul, 1994.
- » Ahmed Cevdet, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, nşr. Mahir İz, Ankara, 1985.
- » Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara, 2001.
- » Aycan, İrfan, *Saltanatı Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara, 2001.
- » Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, *Emevîler*, Ankara, 1993.
- » Bakır, Abdulhalik, *Hız. Ali Dönemi*, Ankara, 1991.
- » Baltacı, Cahid, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 2005, s.236.
- » Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ (279/892), *Ensâbu'l-Eşraf*, Beyrut, 1996.
- » Belâzurî, Ahmed b. Yahya (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987.
- » Buhârî, Muhammed b. İsmâil (256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ, Beyrut, 1993.
- » Câbirî, Muhammed Âbid, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1997.
- » Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Ankara, 1992.
- » Cemil Abdullah Muhammed, *el-Mevâlî Mevkıfı'd-Devleti'l-Umeviyye Minhum*, Ammân, 1988.
- » Çakan, İsmail, L.-Eroğlu, Muhammed, "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 76-77.
- » Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul, 1996, s.160-163.
- » Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul, 1996.
- » Ebû 'Ubeyd, Kasım b. Sellâm (224/839), *Kitâbu'l-Emvâl*, nşr. Muhammed Halil Hırraş, Kahire, 1975.
- » Ebû Abdillâh, Mâlik b. Enes b. Mâlik (179/795), *el-Muvatta'*, çev. Ahmet M. Büyükcınar ve arkadaşları, İstanbul, 1982.
- » Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak es-Sicistânî (257/889), *Sunenu Ebî Davud*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, ts.
- » Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, çev. Müderrisâde Muhammed Atâ'ullah Efendi, sadeleştiren: İsmail Karakaya, Ankara, 1982.
- » Ed-Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasen (990/1582), *Târihu'l-Hamis fi Ahvâli Enfesi Nefis*, Beyrut, ts.
- » Eminoglu, Ahmed, *V.Râşid Halife Ömer İbn Abdülaziz*, İstanbul, 1984.
- » Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit ve arkadaşları, İstanbul, 1987.
- » Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzumul-İslâmiyye*, Kahire, ts.
- » İbn Abdî'l-Hakem, Ebû Muhammed Abdullah, *Siretu Ömer İbni Abdilaziz*, Beyrut, 1387/1967.
- » İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405), *Târihu İbni Haldûn (Kitâbu'l-Iber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber)*, Beyrut, 1971.
- » İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail (774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1977.
- » İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, Beyrut, 1985.
- » İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ (709/1309), *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1966.
- » İbnu'l-İmâd, Ebû'l-Fellâh Abdulhayy b. el-İmâd el-Hanbelî (1089/1678), *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, Beyrut, ts.
- » İbnu'l-Esir, 'İzzuddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdilkerîm (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1966.
- » İmamoğlu, Tuncay, "Orta Çağ Batı Dünyasında Din-Siyaset İlişkisi", *Marife*, 1/2, 2001.
- » Kallek, Cengiz, "Haraç", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 75.

- » Kapar, M. Ali, *Halifelğin Emevîlere Geçîşi ve Verasete Dönüşmesi*, İstanbul, 1998.
- » Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, İstanbul, 2001.
- » Kurt, Hasan, “*Horasan ve Maveraünnehir’de Haccac Ekolünün Çöküşü*”, *İslâmî Araştırmalar*, 14/3-4, 2001.
- » Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “*Harre Savaşı*”, *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 345.
- » Lammens, Henry, *Le Califat de Yazid I*, Beyrut, 1921.
- » Lumeylim, Abdülaziz Muhammed, *Vad’u’l-Mevâlî fi’l-Devleti’l-Umeviyye*, Beyrut, 1993.
- » Mes’ûdî, Ebû’l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali (ö.346/957), *Murûcu’z-Zeheb ve Meâdinu’l-Cevher*, Mısır, 1964.
- » Mikdâd, Mahmûd, *el-Mevâlî ve Nizâmu’l-Velâ mine’l-Cahiliyye ilâ Avâhiri’l-Asri’l-Umevî*, Dimaşk, thz.
- » Muhammed el-Hudârî, “*Hulefâ-i Râşidîn Devri*”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, maddeyi çev. Komisyon, İstanbul, 1992.
- » Muslim, Ebû’l-Hüseyn Muslim b. Haccac el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (261/875), *Sahîhu Muslim*, nşr. Muhammed Fuad Abdalbâki, Mısır, 1955.
- » Nicholson, Reynold A., *Literary History of the Arabs*, Cambridge, 1930.
- » Nitekim Hz.Ali, Hz.Osman’ın bazı devlet arazilerini kimi şahıslara dağıtmasını bir zulüm olarak nitelemiş (bkz.
- » Söylemez, Mahfuz, “*Hz.Hasan’ın Hilafeti Muaviye’ye Devrinin Arkapları*”, *İslâmî Araştırmalar*, 14/3-4 (2001), s.461.
- » Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Târîhu’l-Hulefâ*, Kahire, 1969.
- » Şemseddin Nuri, *Ömer b. Abdülaziz*, İzmir, 1992.
- » Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mulûk*, nşr. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm, Beyrut, 1966.
- » Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (279/892), *Sunenu’t-Tirmizî*, nşr. İbrahim Atve Avz, Beyrut, ts.
- » Ya’kûbî, Ahmed b. Ebî Ya’kûb b. Ca’fer b. Vehb (294/906), *Târîhu’l-Ya’kûbî*, Beyrut, 1960.
- » Yıldız, Hakkı Dursun, “*Abdülmelik b. Mervan*”, *DİA*, İstanbul, 1988.
- » Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. ‘Usmân (748/1347), *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, nşr. Şuayb el-Arnâvud-Muhammed el-Araksûsî, Beyrut, 1986.
- » Ziriklî, Hayruddîn, *el-A’lâm Kamusu Terâcim Lieşhuri’i-Ricâli ve’n-Nisâi mine’l-Arab ve’l-Musta’ribîn ve’l-Mustesrikîn*, Beyrut, 1969.